

Első értekezés. A kinyilatkoztatás.

Teológiai ismeretelmélet.

A *dogmatika* a kinyilatkoztatott elméleti igazságok tudománya és a katolikus teológiának szerves része, sőt középpontja.

A katolikus teológia, elsősorban a dogmatika azáltal különbözik lényegesen minden egyéb tudománytól, hogy *forrása* (tárgyi ismeretelve) a kinyilatkoztatás; *alanyi elve* pedig (az az ismerő képesség, mely a kinyilatkoztatásból merített ismereteket földolgozza) a hívő elme. Ahol e két elv közül csak egy is hiányzik, ott még lehet szó vallástudományról, de már nem hittudományról. E két elv szabatos megértésén fordul a dogmatika sajátos jellegének méltatása, a korrekt katolikus teológiai álláspont, sőt magának a katolikus igazságnak is a helyes fölfogása. Bizonyos, hogy a 16. századi vallásújítóktól a modernistákig nem támadt eretnokség vagy teológiai tévedés, mely ne tört volna be a teológiai ismeretelmélet területére is, sőt legszívósabb gyökereivel belé ne fűródött volna. Megannyi ok, hogy a hitigazságok rendszeres tárgyalását a *teológiai ismeretelmélet* vezesse be.

A teológiai ismeretelmélet tehát a dogmatika megalapozása; ezért alapvető teológia (*theologia fundamentalis*) néven is szerepel. Ennek az alapvető föladatának úgy felel meg legcélszerűbben, ha a kinyilatkoztatást a következő szempontok szerint tárgyalja: 1. A kinyilatkoztatás elmélete, 2. valósága, 3. fönntartása a Szentírásban, szenthagyományban és az egyházi előterjesztés útján, 4. elfogadása a hitben és 5. földolgozása a hittudományban. Ezzel az eljárással egyben igazolja a hívés észszerűségét is; sőt megmutatja a nemhívőnek is, hogy ha eszére hallgat, hittel kell elfogadnia, amit az Egyház eléje terjeszt. Ezáltal pedig a katolikus hívő álláspont általános tudományos védelmét készíti; másszóval *apologétikává* lesz. Az apologétikai föladat kívánatosá teszi, hogy a róla szóló értekezést a vallásról való általános tárgyalás vezesse be; annival inkább, mert ez kívánatos a teológiai alapvetés, sőt a részletes dogmatikai tárgyalás szempontjából is.

A teológia fejlődése is ebben az irányban halad. *Szent Tamás* a Summa I 1-ben röviden érinti a teológiai ismeretelveket (tüzetesebben tárgyalja 2II 9; in Lomb. III dist. 12 ss.; Verit.). A 16. században aztán a teológiai szükséglet monografiás tárgyalásra adott indítékot. Az úttörő Melchior *Cano* OP De locis theologicis (II. 12) 1562 c. klasszikus műve; részben még kiválóbb Th. *Stapleton* Principiorum fidei doctrinalium demonstratio methodica 1579. A 18. század több elsőrendű műnek adott létet: *Duplessis d'Argentré* De elementis theologicis 1702; *Dominicus a ss. Trinitate* (karmelita) Bibliotheca theol. (II. 7) 1665–76; K. H. *Kilber* SJ a Theologia Wirceburgensis I. kötetében 1776; J. *Gautier* SJ Prodromus ad theologiam dogmatico-scholasticam 1756. – A 19. században a legtöbb dogmatikus részint terjedelmes bevezetesként kezeli, mint M. J. *Scheeben* Dogm. I 1; J. *Kleutgen* Theologie der Vorzeit I IV V; Chr. *Pesch* Praelectiones dogmat. I. Mások külön traktátusokban tárgyalják, mint J. *Franzelin* De div. Traditione et Scriptura⁴ 1896; G. *van Noort* De vera religione⁵ 1929; és De fontibus revelationis nec non de fide divina³ 1920 stb. Továbbá részletesen foglalkoznak vele az apologéták és az alaphittanok szerzői, akik közt legnevesebbek: Fr. *Hettinger* Lehrbuch der Fundamentaltheologie (³ von S. Weber) 1913; P. *Schanz* Apologie des Christentums⁸ III 1906; C. *Gutberlet* Lehrbuch der Apologetik² III 1899; J. *Ottiger* Teol. fundamentalis 2 k. 1897–1911; A. *Dorsch* Institut. theologiae fundament. 2 k. 1914; A. *Schill* Theolog. Prinzipienlehre⁴ 1914; A. *Schmid* Apologetik 1900; S. *Weber* Christi. Apologetik 1907; J. *Brunsmann* Lehrb. d. Apologetik 2 k. ²1930–2; *Répászky* Általános dogmatika 2 k. 1878–80; *Kováts* J. Hitvédelem és alapvető hittan I. k. 1898. – Monografiák: H. *Denzinger* Vier Bücher von der religiösen Erkenntnis 1856–7; C. *Schäzler* Introductio in s. theologiam dogmaticam 1882; *Szentes* A. A keresztény hit alapforrásai 1896; J. J. *Berthier* Tr. de locis theologicis

1897; C. Labeyrie La science de la foi 1903; Th. Zigliara Propaedeutica ad s. theologiam 1906; A. Gardeil La notion du lieu théologique 1908, La crédibilité et l'apologétique 1912; Le donné révélé et la théologie ²1910; J. V. Bainvel De vera religione 1914.

Bevezetés. A vallás.

»Nincs nép vallás nélkül«; ez a történelmi és etnologiai megállapítás igazolja azt a régi tételt, hogy a vallásosság embervoltunknak velejárója; *homo est animal religiosum*. Sőt a vallás az embernek legjelentősebb ügye. A vallás kérdései tudták eddig elindítani és táplálni a leghatalmasabb történelmi mozgalmakat, ha nem vallásterjesztés, akkor vallásüldözés alakjában. Napjainkig minden átfogó program vallási köntöst ölt; és nincs az a gondolkodó ember, akinek ne jelent volna meg legalább egyszer életében a vallás mint középponti probléma. Ebbe a vallási rátermettségbe és igénybe ereszti gyökereit a kinyilatkoztatás. Mind a vallásnak alapvető jelentősége, mind a kinyilatkoztatás tudományos igazolásának kötelessége megkívánja, hogy a vallás mivoltát és igazvoltát megvilágítsuk vallásbölcseleti, -pszichológiai és -történelmi szempontból.

1. §. A vallás mivolta.

J. P. Steffes Religionsphilosophie 1925; B. Rosenmöller Religionsphilosophie 1932; P. Schanz Apologie des Christentums I ⁴1910 II ³1905; H. Schell Religion und Offenbarung ³1907; Schütz A. A vallás meghatározásához (Theologia 1937). I. Döllinger Heidentum und Judentum 1857; A. Anwander Religion der Menschheit 1927; J. Bricout Ou en est l'histoire de la religion? 2 k. 1911; O. Karrer Das Religiöse in der Menschheit 1934; Chantepie de la Saussaye Lehrbuch der Religionsgeschichte 2 k. 41925 (jelentős; nem kat.); W. Schmidt Der Ursprung der Gottesidee 6 k. 1926/35 (alapvető); Kühár F. Egyetemes vallástörténet 2 k. 1936/7.

1. A vallás meghatározása.

Mi a vallás, erre a kérdésre a bölcselek, valláspszichológusok és valláshistorikusok meg a teológusok a *legkülönbözőbb feleleteket* adják. Ennek a sokféleségnek az az oka, hogy a vallás mint az egész embert átfogó valóság igen sok szálból szövődik együvé, és a legtöbb meghatározás ennek a bonyolult jelenségnek csak egyik-másik összetevőjét vagy oldalát veszi tekintetbe. Legtöbbje nem annyira hibás, mint inkább hiányos. A helyes meghatározásnak számba kell venni mindazokat a jelenségeket, melyeket a történelem és élet vallás, vallási jelenség nevével jelöl, aztán a vallási tények és adatok sokaságát vissza kell vezetnie logikai gyökerekre. Ennek a követelménynek eleget tesz *Szent Tamás*¹ meghatározása:

A vallás nem más, mint az eszes teremtmények odarendelése Istenhez mint első elvhez és végső célhoz; ordo creaturae rationalis ad Deum. A vallás elsősorban és annak rendje-módja szerint (primarie et formaliter) mint egyéni magatartás és életforma, mint *személyes vallásosság* (religio concrete, subiective) jelentkezik. A vallásos ember elismer fölötte álló, önála és a természetnél hatalmasabb szent Valóságot, melytől életkérdésének végleges megoldását, üdvösségét és boldogságát várja; másszóval Istent imád és szolgál, mint a létnek és nevezetesen az ő létének urát és irányítóját. Másodsorban és *tárgyilag* tekintve (secundarie et obiective) a vallás azoknak az ismereteknek, rendelkezéseknek, intézményeknek és műveknek együttsége, melyek a vallásosságnak lendítői és kifejezései. Ebben az értelemben beszélünk pl. vallási tanokról, szertartásokról, vallási közösségekről, perzsa, mohamedán vallásról.

Ezt a meghatározást *igazolja a)* a valláspszichológia, mely kimutatja a vallásosság elemeit (alább 2. szám); *b)* a vallástörténet, mely megismerteti az eddig kialakult vallásokkal, és

¹ Thom 2II 81, 1 5.

megmutatja, hogy a főnti meghatározás mindegyikre ráillik (3. szám); *c)* a vallásbölcselet, mely a vallás elemeinek valóságát igazolja és a vallás eredetét állapítja meg (2. §).

Megjegyzés. A *vallás* szó a vallásosságnak egy nem alapvető, de kiegészítő mozzanatától, a vallásos lelkület nyilvánításától, megvallásától veszi eredetét. A nyugati nyelvekben a vallás szava a latin *religio*. Ennek valószínű szöfejtését adja *Cicero*:¹ a *religio* szó gyökere *relegere*, ami annyit jelent mint újra meg újra, szorgalmasan átvenni; t. i. azt, ami az Istennek tiszteletére tartozik. Szent *Ágoston*² mélyebbet próbál: szerinte a *tō religare*, lekötni; a vallás t. i. az embert leköti Istennek.

2. A vallás elemei.

Mivel a vallás elsősorban és konkrét valóságában vallásosság vagyis sajátos lelki magatartás, itt *pszichológiai* elemzés adja a vallás elemeit (valláspszichológia). A tárgyi értelemben vett vallás alapelemeit elsősorban a *vallástörténelem* nyújtotta vallások elemzéséből kell meríteni; míg a vallásbölcseleti eszmélés minden vallásosság és vallás *metafizikai* alapjait tárja föl és egyben megmutatja e hármasszemlélet eredményeinek belső összefüggését.

1. *Metafizikailag*. – Minthogy a vallás legmélyebb gyökerében odarendelés vagyis vonatkozás Istenhez, ezért minden vallásnak és vallásosságnak metafizikai alapföltétele ennek a vonatkozásnak két határpontja: *Isten és az ember*, amennyiben rátermett arra, hogy vallási vonatkozásba lépjen Istenrel.

a) Isten. Hogy vallási magatartás jöjjön létre, ahhoz az embernek legalább homályosan, sejtésszerűen meg kell győződnie, hogy van felsőbb, titokzatos, szent hatalom, melytől ő és a világ gyökeresen függ, mely az ő útjait és a világ sorsát tudja befolyásolni és irányítani; nemcsak, hanem tudomásul veszi az ő szolgálatait és szükségleteit, s azok tekintetbevételével intézi az ő sorsát és a világ folyását. Másszóval egy világfölötti hatalom személyessége, a *személyes Isten* a szó alapértelmében vett minden igazi vallásosságnak alapföltétele.

Ahol a vallási magatartás nem személyes Istenhez igazodik, de megmarad az a sajátossága, hogy tapasztalatontúli, transzcendens valamit ismer el mint a létnek, kivált az emberlétnek értelmét, célját és irányítóját, ott *analog vallásról* beszélhetünk. Ilyen elsősorban a panteisták vallásossága; még lejjebb állnak a vallási lépcsőn mindazok, kik a világegyetem és az élet törvényszerűségét vagy összefüggését, avagy az emberiség haladását, az államot, nemzetet, fajt tekintik ilyen felső lénynek (*álvallások*); továbbá, akik egy kultúrprogramtól vagy kultúrjelenségtől, pl. a gazdasági rend megváltoztatásától (szocialisták), a zsidó kérdés megoldásától, vegetarianizmustól, spiritizmustól stb. várják minden baj orvosságát és benne látják életük célját (*pótvallások*). Megtörténik, hogy a vallási magatartást jellemző bízó önodaadás már csak abban éli ki magát, hogy hadat üzen minden vallásnak (*negatív vallás*, amilyen a bolsevista ateizmus, a beszbozsnik).

b) Az ember. Istent fölismerni mint abszolút okot és célt, elismerni mint a sors urát, ehhez a meg- és felismeréshez igazodni az életben és magatartásban: ehhez *szellemiség* kell, vagyis képesség megismerni az Istent mint legfőbb hatalmat, mint világgalkotót és törvényhozót, és képesség ennek a fölismerésnek értelmében alakítani az életet. Isten és szellem: ez az a két pillére a létrendnek, melyen fölépül minden vallásosság, akkor is, ha ezeknek a pilléreknek csak elmosódott körvonalai jelennek meg a lélek előtt.

2. *Pszichikailag*. – A vallás az eszes teremtménynek, nevezetesen az embernek odaigazodása Istenéhez. Mivel ennek az odaigazodásnak metafizikai alapja az a tény, hogy az

¹ *Cicero* Natura deorum II 28.

² *August*. Vera relig. 55, 111.

ember mindenestül függ Istentől, ezért a vallásosságban érdekelve van az egész ember, minden élet- és tevékenységmozzanatával:

a) Az *értelem* mint a vallási eligazodás első tényezője. Minden igazán emberi magatartásnak első lépése: legalább valamilyen eligazodást keresni, fölismerni a helyzetet. A vallási magatartásban is alapvető mozzanat a vallási megismerés, a vallási gondolat, amint azt a protestáns teológiában ma is kelendő ellenkező fölfogásokkal szemben gondos tapasztalati pszichológiai vizsgálatok is megállapítják.¹ Nem is akad vallás, melyben a vallási eszmék, ha mindjárt még oly tökéletlenek és kezdetlegesek is, döntő szerepet ne vinnének.

b) Az *akarat*. Hisz a vallási magatartásnak jelentős mozzanata az Istennek mint a boldogulás és a boldogság forrásának keresése, tehát az ő kedvének keresése, akaratához való igazodás. Ez pedig az elhatározásnak, az akarásnak dolga.

c) Az *érzelem*. A lelkiélet gyökeres egységénél fogva nincs lelki megnyilvánulásunk, melynek nyomában érzelmek ne járnának; és viszont nincs lelki magatartásunk, melybe érzelmek ne sugároznák bele színeiket, hangulataikat, indításaikat. Minél mélyebben vagyunk érdekelve valamiben, annál erősebb és gazdagabb érzelmi hatást vált ki; s viszont az erős, színes, tiszta érzelmi világ hatalmas indításokat tud adni az akaratnak, sőt igen jelentős irányításokat és megvilágosításokat tud nyújtani az értelemnek. Le coeur a ses raisons, mondja Pascal, que la raison ne connaît pas; a szívnek vannak szempontjai és érvei, minőket az értelem nem ismer. Assisi sz. Ferencnek gyakori mondása volt épen a mélyebb vallási élet ügyében: Quanto fà, tanto sà; itt addig ér az ember értése, ameddig az élése. Erthető tehát, hogy a vallásos életben is nagy szerep jár az érzelmeknek, a *szívnek*, amint az kitűnik már a zsolttárból, a tősgyökeres vallásosságnak ez elsőrendű dokumentumaiból. Szent Ágoston² is azt mondja: «Ebben a zárandokéletben félelem és vágy, öröm és bánat vezet minket Isten útjain».

d) A *külső magatartás*. Minthogy az ember test és lélek egysége, pszichikai és fizikai törvényszerűség erejével kölcsönhatásban van a belseje és külseje. Ami lelkét mozgatja, külső kifejezést keres; és viszont a külső kifejezés erőre és teljes kibontakozásra segíti a belső élményt; amely lelki élmény nem jut megfelelő külső kifejezéshez, nem tud teljesen kifejlődni, veszít az erejéből és könnyen elsorvad. Innen van, hogy a vallásos lelkület keresi és meg is találja a maga megfelelő kifejezését: *szertartást* teremt. Mivel a vallási lelkületnek legtermészetesebb magatartása az imádság,³ ezért az imádságos lelkületnek kimerítő kifejezése, az áldozat a vallásos magatartásnak legjellegzetesebb szertartása, a legkifejezőbb istentiszteleti cselekmény (lásd 104. §).

e) A *vallási közösség*. Az ember lényegesen társas lény, ζῶν πολιτικόν. Közös igények, eszmék, föladatak immanens törvényszerűséggel közösségbe terelik azt az embert, aki már amúgy is közösségbe születik bele és közösségben nő föl. S mivel semmi oly mélyen nem érinti az embert, mint a vallási eszmék és vallási föladatak, lehetetlen közösségre nem lépni azoknak, kiket ugyanaz a vallási meggyőződés, eszmény és magatartás hat át. Különösen hatásos vallási közösség-alkotó tényezőnek bizonyul a vallásos lelkület külső kifejezésének, az istentiszteletnek igénye. Viszont az egyes ember a legerősebb vallási indításokat és irányításokat attól a vallási közösségtől veszi, amelybe születése vagy életsorsa bekapcsolja.

A vallásosság lelki elemeinek ezt a megállapítását a vallás meghatározása és általános pszichológiai meggondolások adják. De igazolja a valláspszichológia és vallástörténet is, amint alább (3. szám és 2. §) kitűnik. Megállapításunknak az egész vallási élet számára mind elméleti, mind gyakorlati szempontból jelentős *következményei* vannak.

¹ K. Girgensohn Der seelische Aufbau des religiösen Lebens²1930.

² August. Civ. Dei X IV 9.

³ «Ascensio mentis in Deum» Thom 2II 83 84.

1. Az egészséges, vagyis lendítő és áldásos vallásos magatartást csakis *az összes lelki elemek harmónikus egymásbaválása* biztosítja; amint elénk írja a Szentlélek Úristen: «Szeressed a te Uradat Istenedet teljes szívedből és teljes lelkedből és teljes elmédből és teljes erődből». ¹ – Az összes lelki tényezőknek ez a harmónikus együttműködése teremti meg a vallásos magatartásnak azt a sajátos *poláris jellegét* is, melynek feszüléseiből fogyhatatlan erő és élet fakad mind az egyes, mind az emberiség számára. Isten ugyanis a vallásos lélek előtt úgy jelen meg, mint mérhetetlenül fölötte álló és ezért végtelenül távoli és távolító s egyben mint legbensőbbben közelálló és vonzó valóság. A mérhetetlenül távoli Isten az értelem előtt úgy jelentkezik, mint fölfogyhatatlan és kifürkészhetetlen Való, aki előtt alázatos hittel kell meghódolni; az érzelem előtt mint érinthetetlen szent fölség, mely sujt és büntet, mellyel szemben alázatnak, félelemnek, bánatnak van helye; az akarat előtt mint mindenható, győzhetetlen parancsoló, akinek föltétlen alávetéssel tartozunk. A mondhatatlanul közeli Isten pedig az értelem előtt úgy nyilvánul meg, mint a tiszta fényben ragyogó teljes igazság, mely az elmének páratlan megvilágosodás; a szív előtt mint szeretet, irgalom, igazságosság, mely nyugtat, váltságot és kegyelmet szerez; az akarat előtt mint legfőbb jószág, érték és szentség, amely odaadást, imádást, reményt, szeretetet vált ki.

2. A legtöbb emberben nincsenek természettől egyensúlyban az összes lelki alaptehetségek és irányulások; rendszeren egy viszi a vezérszerepet. Ha ez az uralkodó tényező a vallási életben a többit nem nyomja el, hanem legalább elvben és törekvésben érvényesülésre segíti, akkor *a vallási magatartás* különféle *tipusai* alakulnak ki, melyek mind igazi, egészséges vallásosságnak lehetnek hordozói és képviselői, s mert mindegyik a vallásosságnak más-más mozzanatát hangsúlyozza, valamennyi együtt biztosítja a vallásosság kozmoszának színességét, változatosságát és gazdagságát. Így akikben az *értelem* viszi a vezérszerepet, azok alkalmasak és hajlamosak arra, hogy különös erővel ragadják meg és dolgozzák föl a vallás értelmi elemeit; s lesznek belőlük spekulatív teológusok, vallásbölcselek, és ha bennük a vallásos gondolkodás ereje nagy lendülettel és intuitív érzéssel párosul: látnokok és próféták. Az *akarat* emberek természetesen a vallásosság törvény és erkölcs jellegű mozzanatai felé tájékozódnak; ezekből lesznek a jó lelkipásztorok, vallási nevelők és szervezők, a karitás hősei; az intenzív akarattal szövetkező lendület és átfogó szeretet adja az apostolt. A *szív* embereket megfogja a vallás érzelmi világa; igazi otthonuk a liturgia; közülük kerülnek ki a vallási művészek és az olvadó misztikusok. A többi karakterologiai típus is természetesen reá tudja nyomni bélyegét a vallási magatartásra. Így a kifelé forduló ember (az *«extrovertált»*) a vallásosságában is különösen a szervezés, akció, a vallásilag inspirált kultúrmunka (iskolaügy, politika, társadalmi szervezés) embere lesz; viszont a befelé forduló (*»introvertált«*) szívesen megvonul a magábamélyedés, vallási önelemzés, csendes elmélyülés szigetére. Az *optimista* lelkületű ember fogékonyabb a vallási élet vigasztaló, emelő, tette serkentő mozzanatai iránt; viszont a *pesszimista* és sűrűvérű a komoly, sőt a komor mozzanatokot ragadja meg, és szigorú aszkézisre, világkerülésre hajlandó.

Ha a vallási életben egy karakterologiai vezérmotivum túlteng és elnyomja vagy megbénítja a többit, akkor a vallási magatartás típusai helyett *torzulatok* keletkeznek. Az értelmi emberből könnyen lesz valláshamisító vagy egyenest vallástagadó racionalista (vagy agnószticista); amennyiben megmarad vallásosnak, könnyen dogmatorzító teozófus vagy dogmatagadó és hamisító eretnek válik belőle. Az akaratember abban a veszedelemben forog, hogy vallástagadó eticista lesz, vagy amennyiben megmarad vallásosnak, kesernyés és kegyetlen zelóta vagy reformer lesz belőle. A szívember könnyen álmisszitikába vagy hisztériás érzélgőségbe téved. A magábforduló ember a vallásos életében is könnyen különutakon jár

¹ Mc 12,30

és szekta-alapító lesz, nem egyszer akarata ellenére is; a kifelé forduló könnyen elkülsőségesedik és hovatovább a vallásban csak szervezést, törvényt és jogrendet lát. A pesszimista könnyen válik világtagadó apokaliptikussá vagy kiliasztává (122. § 2); viszont az optimistát a filiszterség és szaduceusság veszedelme kerülgeti, aki élvezni akarja e világot is és a vallás reményeit is.

3. Ha vallásbölcselek a karakterologiai egyoldalúságokból elméletet csinálnak, létrejönnek a vallásnak egyoldalú és ennyiben *hamis meghatározásai*. A történelem folyamán napjainkig a következő ilyen egyoldalú, téves meghatározások visznek szerepet: *a) A gnóosztikusok* a vallásban Istennek vagy éppen csak a titkos dolgoknak valami felsőbb, kiváltságos megismerését látják; így Indiában a vedanta-filozófusok, a keresztény világban a 2. és 3. századi gnóosztikusok, napjainkban a teozófusok. *b) Az eticisták* a vallás lényegét az erkölcsi előírásokban és gyakorlatokban látják; így Kong-tsze, Buddha, a sztoikusok, Kant, napjainkban is akárhány közéleti ember, akik a vallással kapcsolatban mindig csak keresztény erkölcsről beszélnek. *c) A pathisták*, kik a vallást kizárólag a szív ügyének tekintik. Szerintük az független nemcsak attól, milyen gondolataink vannak Istenről, üdvösségről, lélekről stb., hanem jórészt attól is, milyen az erkölcsi magatartásunk. Ez a fölfogás szinte uralkodó volt még egy emberöltő előtt is a vallásbölcselek között, sőt a protestáns teologusok között is; atyja *Schleiermacher* (Reden über die Religion an die vernünftigen unter ihren Verächtern 1799), aki a vallás lényegét a Végtelennek sajátos megérzésében látja (sensus numinis), és ennek pszichikai forrásául külön lelki tehetséget jelöl meg, mely nem értelem és nem akarat, hanem egy harmadik: das Gemüt.¹ *d) a ritualisták*, főként valláshistorikusok a vallás lényegét külső magatartásokban, kivált a vallási közösség által kialakított szertartásban látják.

3. *Tartalmilag*. – Az embert közösségi természete mint lényegesen közösségre teremtett lényt vallási életében is közösségbe utalja; vagyis a vallás közösség-alkotó tényező. Viszont az egyes valami közösségbe születik bele, közösségben formálódik és nő föl, s ezért vallási magatartása is a közösség törvénye alá esik, nevezetesen előbb vagy utóbb *közösségi kifejezést* kap, mely a közösséget alkotó egyesek magatartásának és tevékenységének eredménye ugyan, idővel azonban az egyesektől független jelleget is ölt: «objektíválódik», amint ma mondják. Ennek az objektívált, tárgyivá lett vallásnak elemei: *a) A vallási tan*, mely megmondja, mit tart a közösség Istenről, az isteni dolgokról, az ember eredetéről, mivoltáról és rendeltetéséről, a földi élet értelméről és céljáról, a másvilágról. *b) Törvények*, melyek előírják az ember vallási magatartását Istennel, önmagával és a világgal szemben, melyekben kifejezésre jut Istennek az emberre és az emberi magatartásra vonatkozó akarata. S végül *c) a vallási szertartások*, melyekben alakot öltenek a külső vallási magatartás előírásai, szokásai, szabványai. A szertartásban kifejeződik (többnyire szimbolumokban, jelképekben) a vallási gondolat, vagyis a tan, előírásai pedig többnyire a vallási törvénynek egy részét alkotják; és így a szertartás alkalmas arra, hogy főként a történetkutató számára a vallási élet reprezentánsa legyen.

3. A történeti vallások.

Minden valláskutatás végelemzésben a vallás értékét akarja megállapítani. Kiindulása metodikailag csak a vallásosság adottságai lehetnek. Ezek vagy vallásos egyének vallási magatartásában jelentkeznek, és ezeket vizsgálja a *valláspszichologia*; vagy pedig a vallási közösségek életében jutnak kifejezésre, és ezeket ismerteti a *vallástörténet*.

Az a kép, melyet a vallástörténet tár elénk, a vallásoknak rendkívül nagy sokaságát tartalmazza. Érthető, ha régóta történnek kísérletek osztályozással némi áttekintést vinni ebbe

¹ Napjainkban ezt a fölfogást (az alapvető elem a vallásban az «irracionále») nagy eredménnyel terjeszti R. Otto *Das Heilige* 25. kiad. 1936.

a sokadalomba. A ma is gyakrabban szereplő *osztályozások* ezek: természet- és kultúrvallások (az utóbbiak főként azok, melyek szent nyelvet használnak); népi (nemzeti) és nemzetközi, egyetemes vallások, (az utóbbiak a buddhizmus, kereszténység és a mohamedanizmus); sokisten-imádó és egyisten-imádó vallások (az utóbbiak a keresztények, zsidók és mohamedánok); természeti, törvényszerű (ilyen volna az ószövetségi is) és megváltó vallások; fizikai, pszichikai és misztikai vallások (Max Müller híres felosztása, mely arra a szempontra támaszkodik: mi módon fogják föl a vallások az Istenséget). Ugyanebből a megfontolásból indul ki Steffes fölosztása: dogmátlan és dogmás vallások (az utóbbiak az egyetemesek).

Azonban ezek a fölosztások és hasonlóak általában *nem kielégítőek*. Majdnem valamennyi meglát egy mozzanatot, tehát «mond valamit»; de egy sem olyan, hogy szabatosan szétosztaná a fölosztás tagjai között a tényleges történeti vallásokat; s a legtöbbje nem támaszkodik olyan fölosztási alapra, mely érvényre juttatná a vallásnak átfogó jellegét. Ezért célszerűbb az egyes vallásokat *történeti jelentőségük szerint* ismertetni. Egy-egy vallásnak történeti jellegét pedig meghatározza a történelem középpontjához és kulcsához, Jézus Krisztushoz¹ való viszonya. Ennek a megfontolásnak értelmében célszerű először ismertetni az ú. n. történelemlélküli népek vallását, azután azokat, melyeket tartalmi vonatkozásba szokás hozni a kereszténységgel: egyiptomi, kínai, indus vallás; s végül azokat, melyeket történelmi kapcsolatba szokás állítani az evangélium vallásával: a perzsa, semita, görög, római vallás.

4. A történelem nélküli népek vallása.

1. **A pigmeusok.** – Ezen a néven foglalja össze az ú. n. kultúrakör-etnologia, melynek alapítója Andrew Lang (The making of Man 1909) és ma legkiválóbb képviselője W. Schmid, azokat a törpe termetű, többé-kevésbé gyermekded alkatú népeket, melyeket Afrika őslakóinak lehet tekinteni, t. i. az erdőkben lakó bushman-eket; ide tartoznak a negritók és negrillók ugyancsak Afrikában, továbbá az ázsiai és afrikai szigetvilág őslakói, az ausztráliai és polinéziai pápuák, sok régi indián törzs, mint pl. az andamanézek, a sarkvidékek őslakói, mint az eszkimók és patagonok. W. Schmidt és iskolája szerint ezek képviselik az emberiségnek etnologiailag elérhető legrégebb, az ősemberhez legközelebb álló fokát, mind antropologiai mind kultúrai tekintetben. A földművelést és állattenyésztést nem ismerik, hanem természetgyűjtésből (a nők dolga) és vadászatból (lesből és közletről) élnek. Szociális állapotuk a patriarkális család; politikai törvényt és felsőbbségét nem ismernek. Erkölcsi életük aránylag tiszta; nevezetesen nagy igazságérzést, szeretetet, áldozatkészséget mutatnak, aránylag tiszta nemi erkölcsű, nagyjából monogamiás házasetletet élnek. Többnyire vallási jellegű titkos szertartásokkal avatják föl és veszik be a férfiak közösségébe a fölserdült ifjakat. Ennek a társadalmi és etikai állapotnak megfelelően *vallási életük* és világuk is egyszerű és aránylag tisztult: Egy Istent ismernek, kit a mindenség alkotójának és urának, az erkölcsök őrének, jutalmazónak és büntető bírónak vallanak; többnyire mennyei atyának szólítják, s gyermeteg áhitattal, bizalmas segítségülhívással, egyszerű imádással, zsöngé-áldozatokkal tisztelik. Varázslásnak, babonának alig van nyoma, főként azoknál a törzseknél, melyek a leprimitívebb vonásokat mutatják.

2. Azok a törzsek és népek, melyek etnologiailag távolabb állnak ettől a primitív foktól, vallási életükben is eltávolodnak azoknak egyszerű és egészséges szintjétől. Ami mindenekelőtt az *isteneszmét* illeti, a primitívebb ember amúgy is nagyon hajlamos az isteni fölséget, jelenlétet és erőt érzékelhető hatásaiban és megnyilvánulásaiban tisztelni, aminők a Nap, a tenyészet, tavasz és vihar; s így szeret róla képekben és jelképekben szólni és gondolkodni, nevezetesen szereti ember módjára szerepeltetni (antrópomorfizmus). Ezeket a

¹ Schütz A. Isten a történelemben ²1934. 269 kk.

jeleket és szimbolumokat a pigmeusok szellemi szintjétől távolabb eső népek és törzsek hovatovább azonosítják az általuk jelképezett Istenséggel, és így lassan istenítik a természeti erőket, dolgokat és megnyilvánulásokat, s ezzel sokistenítésbe, politeizmusba esnek. Isteneiknek aztán emberi alakot és lelkületet, emberi szenvedélyeket és gyöngeségeket tulajdonítanak (személyesítés, personificatio) és az ily módon emberiesített istenek tevékenységét, életét és műveit emberszabású történésbe szövik: megjelenik a mítosz. Először valószínűleg a természeti dolgokat és jelenségeket, nevezetesen a nagy égíteteket, a Napot, majd a Holdat öltöztetik emberi történések formájába (természeti mítosz), utóbbi a társadalmi jelenségeket és történeti eseményeket is (történeti mítosz).

Ami az *embert* illeti, az ősi kultúrfoknak azt a helyes meggyőződését, hogy az emberben van valami, ami különb a testnél és nem osztozik a test halálában és bomlásában, szintén a jelképi és érzéki irányban szőtték tovább. A *lelket* nem bírták másképp fölfogni, mint testi formában (szómatomorf módon), t. i. mint a testnek árnyékát vagy mását, mely már ebben az életben is el tudja hagyni a testet (álomban, eszméletlenségben, akár természetes az akár beteg); a testnek halála után pedig vissza tud térni földi életének színhelyére mint hazajáró lélek, mint kísértet; bele is avatkozik az emberi ügyekbe, többnyire ártó szándékkal. S ezért külön vallási tisztelet jár neki; külön szertartásokkal, megfelelő eltemetéssel, tápláléknak, kedvenc földi tárgyainak, esetleg azok képeinek melléklésével, gondoskodni kell arról, hogy jól érezze magát másvilági tartózkodása helyén; imádságokkal, áldozatokkal és mindenféle obszervanciával kegyességre kell hangolni. Így keletkezett a *manizmus*, a halott-tisztelet (manes, az elhúnytak lelkei), mely természetszerűen elsősorban az elhunyt nagyoknak, a törzsfőknek, családi ősöknek, hősöknek szólt. Ugyanezen a tövön fakad az animizmus, az a gondolat, hogy az emberhez hasonló lélek lakik mindenben, ami mozog és hat: állatban, növényben, kőben, szélben, csillagokban, dörgésben és villámlásban. Mindezekben következként titokzatos nagy erő van (*mana* a melanéziaiaknál, *orenda* az indiánoknál), mintegy fluidumszerű egyetemes istenség. Ennek a titokzatos erőnek hordozói embermódra vannak elgondolva, és ezért *démoni* szeszély és önkény szerint nyúlnak bele az ember sorsába és sokat árthatnak. Őket tehát megfelelő vallási cselekvényekkel kell engesztelni és kegyességre hangolni; sőt lehetőleg igyekezni kell megnyerni titokzatos erejüket, melyet aztán tetszés szerint föl lehet használni. Mikor a vallásos lelkület érzékelhető dolgot, kivált feltűnőt, pl. sajátos alakú ormot vagy követ, ritka kagylót, különös alakú fát vagy faragványt vagy bármi más tárgyat tekint a démoni erő szimbolumának, sőt a megszemélyesített, démonná tett titokzatos erő lakóhelyének és eszközének, ez *fétissé* (a portugál feiticio, a latin factitium: mesterséges, csinált) válik. Akárhányszor valamely törzs egy-egy állatot, ritkábban más természeti tárgyat, tekint őse vagy külön istene állandó lakóhelyének és helyettesének, illetőleg hatékonysága eszközének; ezt a *totemet* (indián nyelven = törzs, clan) aztán megteszi a törzs szent jelének, és annak minden egyedét nagy vallási tiszteletben részesíti (pl. sast, vércsét, kígyót), és önmagát rokonának tekinti.

Ezen a kultúrfokon a külső vallási magatartást két mozzanat jellemzi: *a)* a varázslás, *mágia*. Ezen a fokon ugyanis az emberek meg vannak arról győződve, hogy bizonyos dolgokban (amulettek, talizmánok), bizonyos magatartásokban vagyis obszervanciákban (bizonyos közös étkezések vagy külön-étkezések, bizonyos életműködésektől való tartózkodás, meghatározott helyen, időben végzett szertartások), bizonyos mondásokban van erő föltartóztatni, sőt irányítani a démonoknak vagy a hazajáró lelkeknek titokzatos hatalmát. Ezzel a varázserővel némely ember különösen magas fokban, vagy épenséggel kizárólag rendelkezik; ezek a varázslók, mágusok. Az a személy vagy dolog, mely a varázserő birtokosa vagy székhelye, sokszor babonás félelem tárgya: szent tisztelettel ki kell térni előle, különben veszedelmet hoz. Amit így varázserője miatt vallásos félelemmel kerülni kell, az *tabu* (polinéziai szó). *b)* Az *istentisztelet* főként akörül forog, hogy ideigvaló javakat biztosítson vagy ideigvaló bajokat hárítson el, még pedig egészen naiv, antrópomorf elgondolással: az

áldozatokban és obszervanciákban a jámbor az ő istenének ad valamit, megteszi a kedvét, s ennek alapján elvárhatja, hogy az viszonzza («do ut des»). A *bűnt* többnyire külsőségesen, azaz úgy fogják föl, mint obszervanciák áthágását. Hasonlóképp az engesztelést; nem belső bánat és megtérés annak föltétele, hanem az obszervanciák pontos teljesítése. Ezen a fokon jelenik meg az emberáldozat is.

Az itt vázolt pogány vallási mozzanatok közül akárhány föllelhető a történelmi népek vallásaiban is; sűrítve azonban a történelem nélküli népek vallásaiban található meg, de úgy, hogy ritkán van együtt valamennyi. Többnyire túlteng egy vagy kettő, és megadja az illető nép vagy csoport vallásának jellegét.

Az *afrikai* törzsek legnépesebbje a **négerek**. A valaha egységes népcsaládban a bantu-négerek a tehetségesebbek; magasabb kultúrfokon is állnak, mint a szudán-négerek. Valamennyi mint «fétisimádó» szerepel a közismeretben. Bizonyos is, hogy nem különböztetik meg mindig eléggé a démoni és varázsos erőket az őket jelképező és hordozó dolgoktól; de azért általában nem azonosítják velük. Nevezetesen mind vall főistent, világkormányzót, a rosszaknak, kivált az elnyomóknak büntetőjét, a jóknak atyját; mind hiszi a halál utáni életet; igaz, törzsfőiket mint a mágiás erők kiváltságos birtokosait tisztelik életükben és isteneknek tartják haláluk után. Erkölcsi felfogásuk és magatartásuk közvetlenül nem vallási világukban gyökerezik, hanem törzsi összetartozásuk tudatában és gyakorlatában, mely igen magas fokon áll és gyakran totemizmussal kapcsolatos. – A totemizmus és tabuizmus mint uralkodó mozzanat adja az **ausztráliai törzsek**, mind a pápuák mind a szigetlakók (melanéziaiak, polinéziaiak) vallásának sajátos jellegzetét.

Amerika szülőttei, az **indiánok** azzal válnak ki más ősi népek fölött, hogy a felső hatalmak tisztelete, azok segítségülhívása mélyen beleyökérezett minden életmozzanatukba, nemcsak rossz, hanem jó vállalkozásaikkal kapcsolatban is, és ép ezért erkölcsi életük is mélyen összeszövődik vallásukkal. Vallási fölfogásukat jellemzi, hogy a titokzatos varázserőt (manitu az algonkinoknál, orenda az irokézeknél) látják mindenben, kivált a föltűnő dolgokban és eseményekben, és meg vannak győződve, hogy varázslóik, a sámánok ezzel a varázserővel tetszésük szerint rendelkeznek. A világ urát, az égi Istent, a Nagy-szellemet mind vallják és tisztelik, a primitívebb törzsek (úgy mint a botokudok, irokézek, yaganok, patagonok) határozottabban és tisztább alakban, a többiek elmosódottabban és torzításokkal. Nagy tiszteletben vannak a halottak és azok hazajáró lelkei, főként a délamerikaiaknál; ezzel függ össze a peruiaknál dívó halottbalzsamozás és múmiatisztelelet. Csaknem valamennyi törzsnél, még a műveleteknél is, úgy mint az asztékeknél Északamerikában, a maya-népeknél Középamerikában és a peruiaknál Délamerikában a legkegyetlenebb emberáldozatok, skalpvadászás és kannibalizmus járták. Ennél az utóbbinál, az emberevésnél az a meggyőződés szerepelt, hogy aki az ellenségből eszik, megkapja annak erejét és kiválóságát; a bátor ellenség szívével megeszi annak vitézségét is.

Ázsiában a **japánok** népi vallása a buddhizmusnak a K. u. 5. században történt elfogadása előtt a *shintóizmus* (shin-to = a magasabb hatalmak útja). Isteneik, a kami-k részben istenített természetierők, részben elhunyt hősök és uralkodók lelkei. Számuk légió (80-szor vagy 800-szor tízezer); mindennek van kamija, még az illemhelynek is; legjelentősebb a Nap kamija. Jelvényeiket brokát zacskókban vagy kis ládikókban, a fából készült primitív kápolnácskáknál, a kami-szekrényekben őrzik és (nem-véres) áldozatokkal, fogadalmi tárgyakkal (valaha főként háncskötegekkel, ma fapálcikákra tűzött kifaragott papírszeletekkel), körmenetekkel, eléggé külsőséges imádkozással tisztelik. Erkölcsi törvényeik és elveik nincsenek összefüggésben a shintóizmussal, melyet az 1867-i politikai restauráció ismét államvallássá tett. Azóta egyre inkább állami ceremóniák, nemzeti kultusz és császárhűség lett a tartalma.

A **mongolok** és tatárok vallása naturalizmus, azaz a valamennyire istenített természetierők kultusza. A varázslások nagyobb helyet foglalnak el, mint sok más népnél; vallási életükben a

főszerepet a sámán viszi, akinek meggyőződésük szerint hatalma van varázsdobjával megidézni és tetszése szerint irányítani a démonokat. A **finn-ugorok**, kik közül valók a honfoglaló magyarok is, az istenített természetierők mellett főistent ismernek, akit atyának tisztelnek (yumala, ukko = öreg, atyuska; «öregisten»); főistentiszteletük az állat- (többnyire ló-) áldozat, melyet papjaik mutatnak be, jobbára a törzsfők, kik mellett persze jelentős szerepet visznek a javasok és táltosok (ráolvasók és bűbajosok, varázslók). A halál utánra másvilági életet várnak, mely hasonló a jelenhez; ezért a halottal eltemetik szerszámát, lovát, fegyverét. A holtak és ősök tisztelete a finn-ugor ősvallásnak egyik jellemző vonása.

Európa régi lakói közül a **szlávok**, amennyire a gyér és nagyon késői (a keresztény korból való) forrásokból meg lehet állapítani, a személyesített természeti erőket és a holtakat részesítették babonás tiszteletben; a házi szellemek, törzs-ősök mellett démonok szerepelnek a legkülönbözőbb változatokban. Azonban ismertek magasabb isteneket is, sőt valószínűleg főistent is (szvarog tűzisten, dazbog napisten, perun), kiknek források mentén, ligetekben, magaslatokon mutattak be áldozatokat. Templomaik és rendes papságuk nem volt; a varázslónak (pop) azonban nagy szerep jutott.

A **kelták** erőteljes, tehetséges és művelt törzsek, kik a K. e. 5. században őshazájukból, a Cseherdéből kirajzottak Galliába, Britanniába, Spanyolországba, Itáliába, Kisázsia (galaták), emberszabású isteneket tiszteltek; főistenük volt Ogmios (görögös alakban), az ékesszólás istene. Nagy keletje volt náluk az állatok (főként medve és szarvasmarha) vallási tiszteletének (theriolatria) is. Templomokat nem építettek; isteneiket főként ligetekben tisztelték. Nagyszámú és gazdag tagozatú papságukban a legjelentősebb helyet a druidok foglalták el, kik értelmezték az isteni tanításokat, nevelték az ifjúságot és igazságot tettek.

A **germánok** vallását a legbővebb forrás, a Snorri keresztény izlandi paptól 1220 körül írt kézikönyvben (az ú. n. ifjabb *Edda*-ban) megőrzött pogánykori költemények, valamint a kb. ugyanakkor ismeretlen keresztény szerzőtől összegyűjtött régi pogány énekek (a régibb *Edda*) inkább a mitológiai oldalról mutatják be. Az emberi módon elgondolt istenek közül a főbbek: Tiu a harcok istene, Thor-Donar a dörgés és villámlás istene, Frey és Freya a termékenység istenségei; a későbbi mítoszban főistenné lett a nagy varázsló és csata-isten, Wodan vagy Odin. Míg a közönséges emberek haláluk után egy ködös, sötét helyen szomorkodnak, a Nifelheimben, addig a csatákban elesett hősök élnek világukat egy külön mennyországban, Walhall-ban és készülnek a jó istennel (Asen) együtt gonosz óriásokkal és szörnyetegekkel szemben a végső nagy harcra, melyben az istenek is elesnek (*Götterdämmerung*); hisz ők is a kérlelhetetlen sorsnak vannak alávetve; azután új világ születik. A papságról, istentiszteletről, templomokról, imádságos életről stb. kevés megbízható lehet tudni.

5. A kereszténységgel tartalmi vonatkozásba hozott vallások.

1. Az **egyiptomiak** Herodotos tanúsága szerint a legjámborabb emberek az egész földkerekségén. S csakugyan nem ismer a történelem még egy népet, mely vagyonban és munkában annyit áldozott istentiszteletre és még inkább halottgondozásra. Vallási életüket részletesen föltárják részint az aránylag nagy számmal fennmaradt monumentumos emlékek, úgymint templomok, sírok, sziklákba és sziklákból vésett szobrok és jelek, részint és még sokkal beszédesebben a ráncmaradt nagyszámú írások és fölírások, melyek templomok, sírkamrák, gúlák, obeliszkek és oszlopok lapjairól merednek az ámuló utókorra és rengeteg papirusztekercsből tárulnak a tudósok elé (köztük a híres «Holtak-könyve»).

Az egyiptomiak *istenei*, mint annyi más régi kultúrnépénél, eleinte istenített természeti erők és jelenségek; a történelmi Egyiptom kezdetén (4000 k.) emberszabású istenek panteónjával találkozunk, még pedig tartományok és városok szerint más-más istenekkel (helyi istenek), kiket nem ritkán állatokban tisztelnek mint jelképekben, és állatalakban vagy legalább állatfejjel ábrázolnak (bika, sakál, vércse, sólyom stb.); ez az előző vallástörténeti fázis

teriolatriás totemizmusának maradványa. Felső- és Alsóegyiptom egyesülése idején (3300 k.) egy isten kerül a panteón élére, még pedig Re vagy *Ra* napisten, a győztes Alsóegyiptom főistene. 2200 k. helyébe lép *Amon* vagy Ptah, aki papjainak tanítása szerint egy szavával teremtette az isteneket, embereket és a világot; jelképe, sőt megjelenése (theophaniá-ja) Apis, a szent bika. Közvetlenül a római kor előtt már Oziris a főisten. Egy gazdagon kialakított és a későbbi egyiptomi vallási gondolkodásban vezérszerephez jutott mítosz (megőrizte Plutarchos: *De Iside et Osiride*) szerint Ozírist, az ideális, igazságos öskirályt megölte és földarabolta gonosz féltestvére, Seth. Hű felesége, Isis azonban összegyűjtötte szerteszórt tagjait; fia, Horus (Hor, a régebbi Egyiptom harci istene) odaadja számára a tulajdon szemét, és Isis megeleveníti férjét, aki azóta királyként az alvilágban uralkodik; fia Horus pedig királyi hatalommal és méltósággal uralkodik Egyiptom fölött. Minden fáraó az ő megtestesülése, és ezért különös vallási tisztelet tárgya. Az egyiptomiak így hivatalosan is, de magánájtatosságukban is, a panteónnak egy istenét tisztelték főistenként; sőt mikor hozzája fohászkodtak vagy neki áldoztak, sokszor olybavették, mintha egyedül ő volna az Isten, s mellette mások nem is volnának (ez a *henoteizmus*). Sőt *IV. Amenhotep*, a filozófus a fáraók trónján 1370 k. előírta Atonnak, a napkorongban jelképezett egy Istennek kizárólagos tiszteletét; ezért szívesen Echn-aton-nak nevezte magát. Ezzel további jelentős lépés történt a monoteizmus felé. Csakhamar azonban a régi sokisten-hívés oly otromba formában tört magának újból utat, hogy a római satirikus (Juvenalis) csúfolódhatott: az egyiptomiaknak kertjükben nő az istenük (a hagyma-istenre céloz).

Az *istentisztelet* óriásméretű fényes templomokat emelt; népes papi testületeket tartott fenn, melyeknek döntő társadalmi és politikai befolyásuk volt; zajos ünnepeket és körmeneteket tartott, melyeken körülhordozták az istenek szobrai; rendszeres időszaki istentiszteleteket tartottak, liturgiát gyakoroltak, az ünnepelt istennek ételeket, áldozatokat, szolgákat, ruhákat, különféle szerszámokat és dolgokat ajánlottak föl, melyekről azt gondolták, hogy valaha szüksége lehet rájuk. Sok babona, sőt mágia mellett azonban komoly jámborságot és a vallásban gyökerezett erkölcsöt találunk: Az istenek nem tűrik a hazugságot, csalást, a szegények elnyomását; ellenben jónéven veszik az özvegyek és gyámoltalanok segítségét, a békességes lelkiületet, és eszerint fizetnek meg az élet után.

Az egyiptomiaknak ugyanis alapvető meggyőződése volt, hogy a test halálával *a lélek* nem hal meg, hanem Oziris elé kerül, aki mérlegre teszi földi életének minden tettét; az ítélet értelmében aztán vagy örök boldogságba jut Oziris szelíd uralma alatt, vagy a szenvedések helyére kerül. Érdekes gondolata ennek a *másvilági hitnek*, hogy az egyiptomiak fölfogása szerint minden embernek két lelke van; az egyik a madárszerű *bha*, mely a test halála után egyenest Oziris elé röpül, melynek ereje különféle állatokba változik (lélekvándorlást azonban az egyiptomiak nem hittek); a másik az embernek mintegy képe és árnyéka, *kha*. Ez a *kha* a holttest közelében tartózkodik, és sorsa a holttest sorsához van kötve. Innen az egyiptomiaknak páratlan gondoskodása a halottak körül. A halál után a tetemet nagy költséggel és gondnal, sőt valóságos művészettel bebalzsamozták, drága koporsóba zárták és költséges sírba helyezték (a híres gúlák 2800 óta ilyen királysírok; ugyancsak híresek a Thebével szemben levő sziklasírok, köztük Tut-ank-Amon fáraónak a minap sértetlenül megtalált sírja); vele adták eleinte rajzokban, később miniatűr utánzatokban szolgáit, alattvalóit, szerszámait, állatait, a leghatásosabb varázsszereket (kivált a napkorong-jelképező szent skarabeust) és a leghatásosabb varázsigéket, melyeket a halál évfordulóján és más emléknapiokon megismételtek a sírnál. Meg voltak ugyanis győződve, hogy ezekre a varázsigékre azok a képek és plasztikai utánzatok megelevenednek és a halottak szolgálatára állnak. Elég különös ezután, hogy az egyiptomiak sohasem estek kísértésbe istenként tisztelni akárcsak egy halottat is.

2. A **kínaiak** vallását jellemzi a természetimádás és az ősök vallási tisztelete. *Isteneik* maguk a természet tárgyai, erői és jelenségei, többé-kevésbé megszemélyesítve; ezeknek

uralkodója *Shang-ti* vagy Tien: az Ég. A mindenség fönnállását és folyását irányítja az örök Törvény, a *Tao*, melyet Lao-tsze K. e. 500 k. írt híres könyvében, a *Tao-te-king*-ben transzcendensnek gondolt és monista módon fölfogott abszolútumnak vallott. Tao, az örök törvény két elvnek, egy üdvös (yang) és egy káros (yin) elvnek együttműködéséből adódik és átfogja a mindenséget csak úgy, mint az emberiséget és az egyes embert. Az embernek nem más a hivatása, mint azonosulni ezzel az örök törvénnyel, azaz hozzája alkalmazkodni gondolkodásában, viselkedésében, élete minden mozzanatában. Ennek az alkalmazkodásnak alapvető lépése azoknak a szertartásoknak pontos és helyes követése, melyeket a *shi-ki* című kánoni könyv ír elő, és megtartani az ősi erkölcsöket, melyeknek szabályait a Kong-fu-tsze (Confucius † 479 K. e.) tanításait megőrző *lun-yü* című szentkönyv tartalmazza.

Az istenek tiszteletét méltóképpen és hatásosan csak a hatóságok végezhetik, elsősorban a császár mint Tien-tsze, mint az Ég fia, aki különös ünnepélyességgel mutatja be a téli napfordulókor, yang születése napján az ég-áldozatot és a nyári napfordulóban, yin hatalmának delelőjén a földáldozatot, mindig a szabad ég alatt, és mindig attól az egyetemes kínai meggyőződéstől kísérve, hogy ezzel egy évre biztosítva van a kínai birodalom és nép számára a kedvező tao. A kínai vallásosság másik területe az *elhúnyt ősök kultusza*, mely templomokban is foly és magánosoktól is végezhető; ez főként áldozatokban (elsősorban terményáldozatokban) áll. Ezek az ünnepeken az őst eleinte valamelyik kiváló utóda helyettesítette, utóbb a táblára írt családfa.

Ez a kínai istentisztelet K. e. 1000 k. *hivatalos* jelleget kapott és Kong-tsze óta egyre inkább ritualizmusba és moralizmusba szaradt. A *nép* lelkét nem tudta megfogni és lekötöni; ez egyre inkább a régi démonizmus és varázslás zsákmánya lett, és a mi időszámításunk elején nagy mohósággal kapott az épen abban az időben fölkinálkozó buddhizmuson, még pedig a babonás politeizmusba vált formáján, a mahayaná-n.

3. Az **indusok**at mélyreható és átfogó vallásosság jellemzi; de egyben nagy önfejlés, agyaskodás és szertelenség kíséri vallási életüket. S mivel mindez egy igen hosszú vallástörténet folyamán módot talált teljes kibontakozásra, nem csoda, ha az indus vallástörténet a legtarkább képet mutatja. – Az indusok *szentkönyvei* elsősorban a régi himnuszok és szertartások négyes gyűjteménye (a legrégebbi szövegek az elsőben, a Rig-védában található), melynek neve *veda*, ami szanszkrit nyelven, a kánoni könyvek szent nyelvén annyit jelent, mint tudás. A veda a K. e. 8. században már készen állott. Ehhez csatlakoznak a védának jobbára rubricista magyarázatai és kiépítései, a brahmana-k. Az indus kánon harmadik és utolsó részét alkotják az aranyaka-k, aszkétikus tanítások és elmélkedések, továbbá az upanishad-ok, bölcséleti és teozófiai vizsgálódások és elmélődések; a kettő együtt a *vedanta*, azaz a veda befejezése (valószínűleg nem későbbi eredettel, mint a K. e. 6. század).

Az első indus vallás, a *védizmus* nem más, mint naturalista sokisten-hívés. A *főbb istenek*: Varuna, az igazságosság öre, társa Mitra; továbbá Indra, a harcok istene és társa Vishnu; Rudra, Shiva az enyészet, és rombolás hátborzongató istene. Tiszteletük elsősorban áldozatok bemutatása, főként tehén, szóma (növénynedvből készült részegítő ital). Nagy tér jut a varázslásnak is.

Mikor az indusok folytonos harcok után letelepedtek a Ganges vidékén, a papi kaszt tagjai, a brámánok a védizmus elemeiből megépítették a *bramánizmust*, mely egyfelől a veda isteneit még jobban emberiesíti és panteónba szervezi, másfelől az áldozatbemutatásra koncentrálja a mágia alapgondolatát. Alaptanításuk, hogy áldozatbemutatással csalhatatlan biztonsággal lehet befolyásolni az isteneket és ezáltal irányítani a világ folyását; de kínos pontossággal meg kell tartani az áldozatbemutató szertartás végelethetetlen előírásait, melyeket természetesen csak az áldozatbemutatás egyes fázisai szerint rendekbe osztott brámánok ismernek.

Ugyanebben az időben a másvilági élet hite, mely kezdet óta megvolt az indusoknál, a *lélekvándorlás* alakját öltötte: E földi élet után az emberek általában még nincsenek megérve

az örök boldogságra, hanem tetteik és elért tökéletességi fokuk szerint különféle földi lényekbe öltöznek, emberekké vagy állatokká válnak, míg végre sok ilyen vándorlás, illetőleg más-más lényé-válás után végre eljutnak a másvilági boldogságra; de talán csak azért, hogy egy idő múlva újból kezdjék ezt a lényből lénybe, állapotból állapotba költözködést, a *samsāra*-t. Részint ennek a végnélküli, kilátástalan és kínos lélekvándorlás gondolatának nyomása alatt, részben a bramánizmus megcsontosodott ritualizmusának ellensúlyozására megindult a bramánizmus szakában, jobbra a kshyatria-k, a harcosok kasztjához tartozók között, a tüzetes és odaadó elmélődés a rossz mivoltáról, eredetéről és legyőzéséről. Ebből a törekvésből több vallásbölcseleti és aszkéta irány született. Az egyik a rossztól való szabadulást abban látja, hogy az ember megszerzi a világ és az élet mivoltáról a helyes, a közönségesnél természetesen lényegesen magasabb ismeretet. Így keletkezik az indus gnózis, az *upanishadok világnézete*, a vedanta, melynek veleje ú. n. idealista, sőt merőben öntudati panteizmus: Ez a minket környező világ csalóka látszat; az igazi valóság az atmán, az önmagas-ság. Ha t. i. az ember a külső világtól és a benne hullámzó tarka sokszerűségtől teljesen elvonatkozik, és csak önmagába tekint, a saját énjének legmagvába s nem vesz tudomást semmi másról mint arról, hogy «te vagy az» (tat twam asi): akkor közvetlenül megragadja a lét valóságát, a magas-ságot, az atmán-t; minden egyéb délibáb, szemfényvesztés, csalóka tünemény, māya. Mások, kik elfogadják ezeket a gnósztikus tanításokat, részletesen kidolgozott aszkézissel akarnak kiszabadulni a maya öleléseiből; nemcsak, hanem egészen új és e világ szintjéből kiemelkedő erőket akarnak megnyitni az emberben. Ez a *yōga*.

Az 5. század folyamán (K. e.) a *yōga*-aszkézis eszményét némely katona-kasztbeli aszkéta odafokozta, hogy tekintet nélkül istenségre és másvilágra, a magábamerülés és a minden részletében kidolgozott, szinte sportszerűen űzött aszkézis (hajszálpontosságú előírások szerinti ülés, lélekzés, nézés, test- és kéztartás, stb.) alkalmas, sőt egyedül alkalmas arra, hogy az embert kiszabadítsa a nyomorult földi létnek minden bajából (önmegváltás, autoszótéria). Így *Mahāvira* új életre keltette a jainizmust. Ennek az iránynak alap gondolata: minden tett nyomot hágy a lélekben, mely mint valami finom folyadék tovább ott csörgedez és új tettekre ösztökél; ez az ösztökélés a karma. Egy emberben a karmák együttessége határozza meg azt a fokot és állapotot, melyet a lélekvándorlás következő fázisában el kell foglalnia. Új karma gyülemlését megakadályozni és a már fölhalmozottnak lefolyását biztosítani a leghatásosabb mód a tapas, a szigorú önsanyargatás. Ezt főként elszánt szerzetesek vállalják, kik teljes szegénységben és lemondásban élnek; egyedüli fölszerelésük az alamizsnás csávájuk, seprőjük és szájszűrőjük; az utóbbi kettő esetleges állatkák eltávolítására vagy távoltartására szolgál; az ilyeneket ugyanis mint karma-gyapartókat nem szabad megölni. Aki ezzel a kemény, sokszor az agyonkoplalásig vitt önsanyargatással kiölt magából minden karmát, halála után a *samsāra* kegyetlen kerekei közül is kiszabadul és nyomban belép az örök nyugalomba, a nirvánába.

A ma is főnálló, de nem sok hívőt számláló jainizmusnál hasonlíthatatlanul nagyobb vallástörténeti jelentőséghez jutott a *buddhizmus*. Alapítója Siddharta Gautama (†480 körül K. e.) királyi sarjadék, aki víg ifjúság után hátat fordított a jómódnak, és hosszú éveken keresztül különféle régi irányú aszkéták és szerzetesek között kereste a bölcseséget és az önmegváltást; míg végre a szent fügefá alatt megkapta az igazi megvilágosítást (azóta «Buddha» = megvilágosodott), és nemsokára Benares mellett a Gazella-ligetben ezt kezdte hirdetni. Tanításának alapja a négy nemes igazság: 1. Ami van, kín és keserv; mert semmiről sem lehet igazában mondani, hogy van, hanem csak hogy volt és lesz. 2. A kín és baj oka a létvágy, a karma ösztökéje és a *samsāra* szülője. 3. A bajtól való szabadulás tehát a létváagnak kioltása. 4. Ennek útja pedig a nyolcas út: helyes hívés és elhatározás, helyes szó és tett, helyes élet és tevés, helyes elmélés és elmélyülés. És a vége (ritka esetben már ebben a földi életben, mint Buddhánál megtörtént; többnyire a lélekvándorlásnak egy fázisában) a létvágy teljes

kioltódása, a nirvána. Ennek az ortodox buddhizmusnak, a «kis alkalmatosság»-nak (*hināyāna*) legbuzgóbb és legeredményesebb terjesztője volt Ashōka király a K. e. 3. század derekán; otthona pedig Előindia és főként Ceylon szigete; itt keletkezett a buddhista szentkönyvek legjelentősebb gyűjteménye is, a pāli-nyelven írt Hármaskosár, a Tripitāka; hordozói pedig elsősorban a buddhista kolduló szerzetesek, a bikshu-k közössége (a buddhisták hármasságának, a triratna: Buddha az alapító, samgha a közösség, dharma a tan). Ezt az eredeti szigorú buddhizmust csakhamar fölhígította a bőven burjánzó sokistenűség, melyben maga Buddha is isten (sőt istenek lettek a különféle megtestesülései is); ennek megfelelően gazdag istentisztelet alakult ki, mely a hināyāna-ban teljesen hiányzik; s az eredeti szigorú előírások helyébe laza obszervanciák léptek. Ez a «Nagy alkalmatosság»-gá, mahāyāna-vá lett buddhizmus hódította meg a keresztény időszámítás kezdetén Kínát és utóbb Japánt.

Magában Indiában ezt a buddhizmust K. u. 1000 k. csaknem teljesen háttérbe szorította a *hinduizmus*, a buddhizmusnak és idegen vallási elemeknek szinkretizmusa. Főisteneik Brahma az alkotó, Vishnu a fönntartó, és Shiva a rontó. Az istentiszteletben döntő szerepet visznek szent helyek, templomok, külsőséges imádságok («imamalmok» is), áldozatok, bűcsújárások, népünnepségek, sokszor kéteserkölcsű velejárókkal. A hinduizmus számtalan felekezetre oszlik. Legjelentősebbek a csaknem egyistenvallók, kik teljes és bensőséges odaadást követelnek az Istenséggel, bhakti-vel szemben; szemben áll vele egy merőben külsőséges felekezet, mely politeista módon főként a nemző és termő erőt, shakti-t tiszteli, varázslással és fajtalan obszervanciákkal is.

6. A kereszténységgel történeti vonatkozásba tett vallások.

1. A **parszizmus**. A perzsáknak az indusokkal közös az eredete és hazája (az Iráni fősík). Ősvallásuk is közös, még pedig nagyjából a legrégebb védizmus. Ezt az ősi vallást Zaratusztra (görög alakban Zoroaszter) valószínűleg a K. e. 6. században (némelyek szerint már a 8. században) alaposan megreformálta. Rendszerét tartalmazza a perzsák szentkönyve az Aveszta (= tudás); mai formáját K. u. 350 k. kapta; legősibb, bizonytalan keletű része a gathák, áldozati himnuszok. A parszizmus a két ellentétes őselvnek, a *dualizmus*nak gondolatán épül föl. A jónak szerzője Ahura-Mazda = *Ormuzd*, kinek trónállói és segítői az ameshaspenta-k, személyesített isteni tulajdonságok. Tőle függetlenül, szintén öröktől fogva létezik Angra-Mainyu = *Ahriman*, a rossznak szerzője. Az ő serege a gonosz szellemek, a deva-k. Az *ember*, aki testből és szellemi lélekből áll, arra van hivatva, hogy Ormuzd oldalán harcoljon, a gonoszság és hazugság országa ellen. A halál után, ha jó harcot harcolt, sértetlenül átmegy a hajszálvékony cinvat-hídon, és belép Ormuzd boldogságába. Ellenkező esetben örök kárhozatra jut. A világ végét egy nagy világegés vezeti be, követi a föltámadás és a végső nagy harc, melyben a jók teljesen és véglegesen megsemmisítik a gonoszokat. Az istentisztelet az imádság és áldozat mellett (itt is nagy szerepet visz a haoma = szóma) sok tisztulást ír elő. A tisztulásnak legjelentősebb eszköze a tűz, melyet a templom elzárt szentélyében külön papság őriz és ápol éjjel és nappal. Párhuzamos a sok tisztuló szertartással a rengeteg tisztátalansági óvás. Mint leginkább fertőző dolgokat kell kerülni a holttesteket, melyeket épen ezért nem is temetnek el, sőt el sem égetnek, nehogy a szent elemet, a tüzet is megfertőztessék; hanem a hullatornyokban, a dhakma-kban helyezték el rothadásra és a madaraknak zsákmányul. Időnként újra fölburjánzott a varázslás is. Az arab betörés után (642) a parszizmus gyorsan lehanyatlott. Ma kb. százezer hive van, jobbára Indiában.

Mikor még virágjában volt, egy Mani nevű perzsa nemes († 275 K. u.) alapítója lett a róla **manicheizmus** nevet viselő vallási rendszernek. Nem más ez, mint a dualizmusba oltott gnósztikus önmegváltás vallása. *Tanítása* a következő: Kezdetül fogva két teljesen ellenlábás elv van: a világosságnak isteni és a sötétségnek ördögi világa. Ez utóbbinak létrejöttkor

főként az emberbe belekerültek világosság-részecskék is. Ezek természetesen nem jól érzik magukat sötét börtönükben: ime a rossznak kútforrása és magyarázata. Kiszabadításuk az üdvösség. Ennek azonban nem miként a kereszténységben büntudat és bűnbánat az útja, hanem épen ennek az imént vázolt tényállásnak Mani szerinti fölismerése, és azután ennek a felsőbb fölismerésnek szellemében berendezett élet, t. i. teljes tartózkodás mindattól, aminek köze van a sötétség országához: a házasságtól, húseledeltől és földmunkától (az öl, a száj, a kéz «pecsét»-je). Akik erre a tökéletes életre nem hivatottak és rátermettek, a tökéletlenek, ha megtartják a tízparancsolatot, jóreményben lehetnek, hogy ismételt megtestesülések után fokozatosan megtisztulnak ők is. Az istentisztelet böjt és imádkozás. A fő ünnep a béma, a fölmenetel, t. i. Mani vértanu halálának és a világosság országába való fölmenetelének emléknapja. – A manicheizmus a harmadik század második felében keresztény elemekkel vegyült (Krisztus égi szellem és a világosság-részecskék kiszabadítója az ember számára), a 4. és 5. század folyamán elképesztő mértékben *elterjedt* az egész keresztény területen és szinte világvallás jellegét öltötte; Szent Ágostont is kilenc évig tartotta fogva. Csak a 13. és 14. század folyamán halt ki.

Alighanem a parszizmussal van összefüggésben a **mandeizmus** is, egy néhány ezer hívővel az Eufrát vidékén ma is fönnálló sajátágos gnosztikus keresztelő felekezet, mely a keresztény időszámítás kezdeténél nem előbb, sőt alighanem a 2. századnál nem előbb, valószínűleg a Jordánon túli palesztinai szír tájakon keletkezett; az izlám korából sok, terjengős vallási írásuk maradt fönn. *Tanításuk* vejeje: Az emberi lelkek a mennyei világosság szülöttjei és akarataik ellenére kerültek a sötét földre. Ha itt a földön jámborul élnek, vagyis ha szorgalmasan látogatják a templomot, tartják a vasárnapot, alamizsnálkodnak, hívek maradnak a közösséghez és annak hitéhez, alávetik magukat naponként háromszor a folyóvízben teljes megmerüléssel végzett «kereszttség»-nek, résztvesznek a szent lakomán, és haláluk óráján elláttatják magukat az olajkenet pecsétjével, akkor haláluk után a fénykirály első küldöttjének oltalma alatt szerencsésen elhaladnak a vámosok hét őrháza mellett, elkerülik a rájuk leselkedő légi veszedelmeket és bemennek égi őshazájukba. Test föltámadása nincs.

2. A **semiták** zárt területen (Arábia, Szíria Kánaánnal, Mezopotámia), élénk érintkezésben egymással és Egyiptommal, rokon nyelvvel nagyjából rokon vallási világban is éltek. Külön úton járt a zsidók vallási fejlődése (14. §).

A **babiloniak és asszirok** természeti erőket, jelenségeket és dolgokat istenítenek. *Főisteneik* Anu az ég, Enlil-Bél a föld és levegő, Ea a víz istene, Ishtar (a feníciiai Astarte, a Szentírásban is szereplő Ashera) a termékenység és szerelem istennője, társa Thammuz a tenyészet istene; a természet őszi hervadását és tavaszi újraéledését ez isten halálának és föltámadásának mítoszába öltöztették. Minden városnak, illetőleg fejedelemségnek megvolt a maga külön istene, akinek hatalma és tisztelete az illető város avagy fejedelemség politikai hatalmával arányban nőtt. Mikor K. e. 2000 k. Babel ragadta magához a hatalmat Mezopotámiában, istene, Marduk került a panteón élére. Marduk az Enúma-élis kezdetű ékiratos hősköltemény szerint az istenek legfiatalabbja volt, Tiamat (a káosz) és Apsu (az Óceán) szülöttje. Az istenek harcában az előharcos Marduk kettéhasította tulajdon anyját, Tiamat-ot és testének egyik feléből alkotta az eget, a másikkból a földet; egy legyőzött isten véréből megformálta az embert, hogy legyen aki tiszteletet ad az isteneknek. Az *istentiszteletet* jellemzik a toronyszerű, függőkeres templomok, gyakori áldozatok, véresek is, a naptári dátumokra rögzített ünnepek, zsoltsárszerű imádságok, köztük eléggé emelkedett vallási fölfogásúak is (ennek a tisztultabb valláserkölcsei álláspontnak tanuja a Hammurabi-féle törvénykönyv is 2000 k.), körmenetek. Ennek a gazdag istentiszteletnek végzésére megfelelő gazdagsággal tagolt (mintegy 50 rendbe osztott) népes papság szolgált. Nagy szerepük volt a jósöknek is, kik főként álmokból, állatbelekből, csillagokból akarták kiolvasni a jövőt, abban a meggyőződésben, hogy minden földi sors az égben pontosan előre meg van

határozva; tehát onnan leolvashatónak is kell lennie. Ezzel lettek a babilóniak a régi világ leghíresebb csillagjósai (chaldaeus = astrologus), a tudományos csillagászatnak is megalapítói. Ugyancsak nagy keletje volt az ördögűzőknek, kiknek tiszte volt hatásos ráolvasással távoltartani a démonokat és ellensúlyozni a varázslók és mérgekeverők befolyását. A *holtak* lelkei kísértének, míg a test illő temetésben nem részesül. Egyébként halála után mindenki Nergalnak, az alvilág istenének ítélete alá kerül; utána meglehetősen szomorú sor, árnyékszerű lézengés várja az embert, leszámítva néhány kiváltságot, amilyen volt Utnapistim, a vízözön hőse, aki a vízözönből való kimenekülése után a Boldogok szigetére került; hosszú idő múlva ott fölkereste Gilgames, a nagy nemzeti hőskölteménynek, a Gilgames-eposznak hőse, aki t. i. sok jeles hőstett után nem átalott leszállni az alvilágba, hogy megszerezze a halhatatlanságot biztosító élet-füvét.

A *kananeusok*, *szírek*, *feníciaiak* csaknem azonos módon és azonos elnevezésekkel főistenként tisztelték a termékenység urát, Baal vagy Melek (Moloch) néven, akit a különféle helyeken még különféle jelzőkkel láttak el. Mellette állott a tiszteletben az anyaisten, Astarte, Atargatis, akit fajtalanóságokkal, férfi és nő templomi prostituáltakkal is tiszteltek; hozzájuk csatlakozik fiuk Adon. Az istentiszteletben vezérszerepet visznek véres áldozatok, emberáldozatok is, a kartágóiak és kánaániak Molochnak gyermekeket is áldoztak, sokszor szörnyű arányokban (Num 31, 23). Szenthelyeik jobbára szent magaslatok, hol lombos fák árnyékában kőoltárt emeltek és mellette faoszlopot, az istenség jelképét, a masszébát, melyet egyúttal az isten lakásának is gondoltak.

Az **arabok** nagyjából ugyanezt a vallást követték, amíg *Mohammed* († 632, 60 éves korában) új vallást nem adott nekik. Ez a tanulatlan, de élénk és fogékony szellemű ember, erős indulatainak rabja, kereskedő foglalkozása révén sokat érintkezett zsidókkal és keresztényekkel, és lassan fejébe vette, hogy ő a próféták pecsétje, a nagyok után, Ábrahám, Mózes, Krisztus után a legnagyobb, Istentől az arabokhoz küldve, hogy új vallást hirdessen nekik. 622-ben kénytelen volt Mekkából, szülővárosából menekülni (hidzsra, a mohamedán időszámítás kezdete); menedékhelyén, Medinában csakhamar számos elszánt követőt talált; ezeket megszervezte és segítségükkel kíméletlen harcokban csakhamar a többi arab törzsre terjesztette ki hatalmát és tanítását.

Ez a *tanítás* zsidó, evangéliumi, régi arab nép-vallási és gnóosztikus elemek keveréke (szinkretizmus). Szentkönyve a *Korán* (= Írás). Főként Mohammednek jobbára hiteles kijelentéseit tartalmazza, melyeket nem sokkal halála után összegyűjtöttek és 114 surába osztottak; nyelve a mekkai arab dialektus. Ennek a tanításnak, melynek másik forrásaként a régi mohamedánok a hagyományokat, a szunnát is elismerték, alapdogmája: egy az Isten Allah, és Mohammed a prófétája. Tanítja a világ teremtését, Isten világkormányzását; élesen kiemeli a megmásíthatatlan isteni végezetet, a kizmetet, mely minden embersorsot előre meghatározott, tekintet nélkül a szabadakarat állásfoglalására; ezért a mohamedán a bölcseség és emberi meggondolások gátlása nélkül, vakon veti magát a legvadabb harcokba. Az angyalok mellett a régi arab népvallás démonjai, a dzsinek is nagy szerepet visznek, és rikító színekben tárul az amúgy is tüzesvérű és képzeletű arab elé az ítélet és a (huri-k társaságában) nagyon is érzéki örömeket kínáló mennyország és a szörnyű gyötrelmekkel rettentő pokol. *Parancsai* merőben rendszabály jellegű külsőségek: a naponkénti ötszöri rituális imádkozás és mosakodás, alamizna, illetőleg helyesebben vallási adó, a ramadan hónap böjtje, az életben legalább egyszeri zarándoklás Mekkába a Kába kőhöz (fekete kő, masszéba a pogány arab korból).

Főparancsa azonban a *szent háború*, melyet tehetséges vezérek elszánt csapatokkal oly szerencsésen folytattak, hogy nem egészen egy század leforgása alatt az izlám meghódította egész Előázsiát, Perzsiát; eljutott Keleten Indiáig, Nyugaton pedig az afrikai partvidéken végig, Gibraltárnál betört Európába, elárasztotta a spanyol félszigetet, és csak Martell Károly Poitiers melletti győzelme (732) állította meg egész Európát elnyelni készülő hódító útjában.

Ez alatt az idő alatt az izlamban több volt a politika, mint a vallásosság. A 10. században azonban a görög bölcelet (Aristoteles) segítségével kezdtek kidolgozni egy teológiát; Gazali († 1111) óta terjed a misztika, mely Afarabi-ban († 1249) panteista kvietizmusba megy át. Ebben az időben megjelent a szerzetes intézmény is (dervisek), és fanatikussá lettek a gyökeret vert az az eszme, hogy az egész világot az izlámra kell téríteni.

3. A **görögök**, a letehetségesebb népek egyike, individualizmusra és partikularizmusra való hajlandóságukat, bölcselkedésre és művészi alakításra való rátermettségüket belevitték vallásukba is. *Ősi vallásuk* naturalizmus volt: istenített természeti mozzanatok, akárhányszor alig személyesítve, bizonyos folyamatoknak vagy föladatoknak, pl. szülésnek, nevelésnek különistenei («Sondergötter»), sokszor állati formában (theriomorphismus); továbbá varázslás, kiterjedt halottkultusz. Ezt a naturalizmust Homeros korában fölváltotta az *olimpusi istenek* antrópomorfizmusa, ugyancsak antrópomorf teogoniákkal (Hesiodos) és mitológiával. Most Zeus lett az olimpiai panteón főistene; bizonyos körökben azonban Apollo, a jóslás, rend és mértékesség istene volt a vallási tisztelet legfőbb tárgya. Mellettük nagy keletje volt a trák Dionysos, a természet-isten extatikus tiszteletének. Ünnepein a hívei éjnek idején, égő fáklyákat lobogtatva, szent őrjöngésben végigszáguldottak az erdős hegylejtőkön, és mikor extázisuk tetőfokra hágott, darabokra tépték az állatot, melyben istenüket megtestesítve látták, azon-nyersen megették, abban a meggyőződésben, hogy magát az istent ették és részesei lettek erejének és áldásainak. A K. e. 5. századtól kezdve az ősi vallásosság hanyatlak. A művészet, nevezetesen a példátlan tökéletességre emelkedő szobrászat és építés, a költészet és a hivatalos nyilvános élet még hódol a homerosi vallásnak; de az egyes és a nép egyre odaadóbban keleti misztériumokban keresi vallási igényének kielégítését, és kezdetét veszi az a vallási keveredés, szinkretizmus, mely a hellenizmust jellemzi, és mely magával ragadja Róma vallását is.

A **rómaiak ősi vallása**, melyről a források gyérsége miatt csak vázlatos képet lehet alkotni, hű vetülete Róma és Latium eredetileg földműves népe száraz, józan, rideg lelkületének. Isteneik alig személyesített természetierők, dolgok és jelenségek; mítoszaik, képeik, templomaik nincsenek, de pontosan részletezett szertartásokkal kell őket meghatározott napokon ünnepelni. Papjuk a családfő, aki meghatározott napokon szigorúan megtartott obszervanciákkal áldoz az ősök lelkének (di parentes) és a házi isteneknek (di penates), nevezetesen a háziúr Ingeniumának és a háziasszony Iunojának, továbbá Ianusnak a bejárat istenének, Vestának a családi tűzhely istennőjének. Ez a magán-istentisztelet a királyok korában *államvallássá* lesz (a király az állam családfője). De akkor már külön papi testületek végzik: pontifices, vestales, flamines. Az ősi varázslás, jóslás (auspicia, haruspicia) továbbra is jelentős szerepet visz a népnél és a hivatalos istentiszteletben egyaránt.

A K. e. 3. század folyamán magával sodorta őket a *hellenizmus*, a Nagy Sándortól Julius Caesarig terjedő három század (kb. 330-30 K. e.) folyamán görög vezetés alatt kialakult és uralkodóvá lett szellemi irány. Ez a szellem először az etruszok útján kopogtatott (ezektől vették a rómaiak a madárjóslás, a haruspicia gyakorlatát is); majd az ú. n. Sybilla-könyvek közvetítették; míg végül közvetlenül görög hatás alá kerültek. Azóta a görög istenek, templomok, mítoszok át meg átjárták a honi istenek (di indigetes) panteónját, mely különben is mindig nyitva állott idegen istenek (di novensides) számára. Ők aztán az ú. n. interpretatio romana segítségével ezeket az idegen isteneket nyomban azonosították az ő istenek valamelyikével, akárhányszor a legcsekélyebb és a legkülsőségesebb hasonlóság alapján; így lett Zeus = Juppiter, Hera = Juno, Hermes = Mercurius, Poseidon = Neptunus. Ezzel tág kapu nyílt a *szinkretizmusnak*¹, a római, görög és keleti vallási eszmék és szokások

¹ A *szinkretizmus* szót ma a συν-χρητίζω igéből vezetik le; ez annyit jelent, mint krétaiak módjára harcolni; a krétaiak u. i. mindig viszálykodtak egymás között, de nagy veszélyek idején összefogtak.

keveredésének. Ebből a keveredésből azután a vallási rendszereknek és kultuszoknak mérhetetlen sokasága keletkezett. Csaknem valamennyi csillagászati spekulációkba (asztrális teologia), gnósztikus emanatizmusba és újplatonikus panteizmusba vészett. Amily mértékben elvesztette erejét minden téren a régi jámborság és az ősi vallás, oly fokban nőtt az idegen kultuszok befolyása, és abban a vallásilag össze-vissza repedezett korban egészen közkeletű dolog volt, hogy egy-egy ember egyszerre több kultuszt is űzött.

A szinkretizmusnak legjellegzetesebb termékei és nyilvánulásai a **misztériumok**. A misztériumok olyan vallásgyakorlások, melyek csak a beavatottak (mystes, a μύω = becsukott szájjal ümgetni igétől; a beavatást a mystagoges végezte) számára nyíltak meg; ezeknek aztán az istenség közvetlenül megnyilatkozott és közölte velük magát és titokzatos isteni erejét. A legjelentősebb misztériumok a következők:

1. Az *eleuzisi misztériumok*. Eleinte aratóünnep volt. Mikor Eleusis városa Aténhez került, államilag irányított istentisztelet lett belőle: a mystes-ek a tengerben megfürödtek, utána ünnepélyes körmenetben vitték a szent tárgyakat Eleusisbe. Itt éjnek idején leszálltak az óriás méretű telesterion-ba, hol megtörtént az ujoncok (neophytæ) beavatása. Mindenekelőtt tisztulás áldozataként bemutattak egy malacot; azután «megkeresztelték» az ujoncot, amennyiben egy csáva vizet öntöttek a fejére. Azután következett a fölavatás: hatásos drámai előadásban, tánccal, zenével eljátszották Demeter istennőnek mítoszáét, t. i. amint elrabolják lányát (χορῆ) Persephone-t, amint hosszú keresés után végre megtalálja. Azután szent lakoma következett, a rozskalásznak (a χορῆ testének jelképe) lisztjéből. Végül a szertartások vezetője, a hierophantes a fonott kosárládából elővette a szent tárgyakat, és az egészet befejezte egy különös, illetlen szertartásban az istennővel való egyesülés. Az eleuzisi misztériumok rendkívül népszerűek voltak; ünnepén tízezerszám vettek részt hívei; a római időben császárok is beavattatták magukat. Még a keresztény időkben is virágzottak, és csak akkor szűntek meg, mikor a gót Alarik 395-ben földülta az eleuzisi templomot.

2. Az *Orpheus-misztériumok* nem voltak helyhez kötve. Vándor mystagoges-ek hirdették pythagorasi és platonai eszmékkel átszőtt mítoszaikat. Az orpheoteles-ek vallották az ember bűnösségét és önmegtartóztató komoly élettel igyekeztek elkerülni a benemavatottak szörnyű másvilági sorsát.

3. A *dionysosi misztériumok* a K. e. 4. században terjedtek el Aténben. A jelölt először tétova bolyongott; sárral dobálták; majd a földre feküdt. Azután az avató fölemelte, letörölte róla a sarat, meggyújtotta fáklyáját a sajátján (ezért δαδοῦχος), bevezette az istenhez. Ez eredetileg a frigiai Sabasius isten, de a görögök Dionysos-szal azonosították. Ezt a jelölt most völegénynek, fénynek üdvözölte, a cysta mystica-ból elővett kígyót átcsúsztatta ölén; ezáltal az istennel egybekelt, és emberből istenné lett («θεὸς ἐγένου ἐξ ἀνθρώπου», mondotta neki a mystagoges).

4. *Kybele* a Nagy Anya és fia *Attis misztériuma*. Attis magamagát megcsonkította, meghalt és újraéledt. A beavatott kos- és bikaáldozat (taurobolium) útján, valamint szent lakomák által részesévé lett az isten halálának és föltámadásának. Ez a Keletről Görögország kikötővárosaiba szivárgott durva és trágár kultusz K. e. 200 k. eljutott Rómába is. Ott azonban háttérbe szorította a két következő, szintén idegenből származó misztérium-vallás.

5. *Izis és Oziris misztériuma* a K. e. 2. századtól kezdve elborította a hellenizmus egész területét, és fölszedett elemeket csaknem valamennyi misztériumból. A beavatandót, kit álomlátással maga az isten hívott meg, egy idősebb tag bevezette a tanba és szokásokba (παράδοσις; lelki «atyja» maradt később is). Azután a főpap tisztuló fürdő és keresztség-féle után bevezette a szentélybe (ἄδυτον), hol az istennő az enyészet széléig juttatja, azután a tizenkét állomáson tizenkét ruhába öltöztet visszahívja az életbe, melyet ő olt belé. Ennek jeléül új, mennyei ruhába öltözött, koszorúval a fején, fáklyával a kezében talpazatra áll és

mint az istenség képmása (εἰχών) isteni tiszteletben részesül. Ezt a mennyei ruhát otthagyja a szentélyben, és csak halála után adják megint reá.

6. *Mithra misztériuma* a K. u. 2. században az Imperium egész területén főként katonák között terjedt el; nők ki voltak zárva. A jelölt víz- és méz-kereszttségben, majd kenyérből, vízből és borból álló lakomában részesült; azután levezették a szentélykriptába, hol a titokzatos félhomály, kiszámított fényhatások, rejtelmes szimbolumokkal rakott istenképek, a falakra vetett ákom-bákomok, csillagászati ábrázolások, szemfényvesztő álveszedelmek legyőzése (a szabadkőművesség szertartásai!), a szent ital mámorosító hatása mind összejátszottak, hogy elhitesseék vele, amit Apuleius a beavatandó ajkára ad: «Elmentem a halál határáig, átléptem Proserpina küszöbét, keresztülmentem az összes elemeken és visszatértem onnan. Éjfélkor láttam a Napot verőfényben fölragyogni, odaléptem a felső és az alsó istenek elé, és szemtül szemben imádtam őket».

2. §. A vallás valósága.

Irodalom mint az 1. §-nál. Azonkívül Schütz A. A vallás (in: A mai világ képe I 1938); Az örökkévalóság 1936 (1–5. ért.).

A vallás valósága két dolgot jelenthet: 1. *Valóság-e az, amire a vallási magatartás támaszkodik*, vagy pedig merő képzelet ábrándja, vagy érzelmek és vágyak vetülete, vagy a tévelygő, sőt a tévesztő elme kitalálása, amint az agnósztikusok és relativisták, materialisták, marxisták és bolsevisták állítják? 2. *A sokféle vallásban mi a valóság?* Melyik a sok közül az igaz, illetőleg, melyikben mi az igazság? Erre az utóbbi kérdésre csak akkor tudunk észszerű feleletet adni, ha sikerült megállapítanunk, mik az igaz vallás ismertetőjegyei (kritériumai). Ezúttal csak az első kérdés foglalkoztat bennünket: Valóságon alapszik-e a vallási magatartás? Erre a kérdésre azt feleljük: 1. *Metafizikailag* valóság a vallás, mert valók az alapjai. 2. *Pszichikailag* is valóság, mert eredete nem más, mint az igazság és eszmény kereső eszes emberi természet. Ezt megerősíti 3. *történetileg* a vallás egyetemességének ténye; még pedig mind a három szellemi dimenzióban: extenzív, protenzív, intenzív értelemben; azaz vallást találunk mindenütt ahol emberek vannak, mindenkor amióta emberek vannak, mindenben amiben emberek élnek és működnek.

1. A vallás metafizikai valósága.

Mivel a vallás az embernek Istenhez mint első elvhez és végső célhoz való hozzáigazodása, a vallási magatartásnak akkor felel meg valóság, ha egyfelől *van Isten*, akitől minden ered, aki mindent hatásosan célhoz vezet, vagyis kormányoz; másfelől ha *az emberben van szellemiség*, mely képes fölismerni és elismerni Istent mint teremtőt, világkormányzót, legfőbb Jót (vagyis végső célt), és képes e föl- és elismerés értelmében berendezni életét és magatartását. Már most az igazság megismerésének mindkét lehetséges forrása, a kutató emberi elme és az embernél magasabb elmétől, nevezetesen az Istentől jövő tanítás (kinyilatkoztatás) egyaránt a legteljesebb határozottsággal igazolja, hogy van Isten (24. 27. 31. 34. §); továbbá, hogy az embernek van halhatatlan szellemi lelke, vagyis az igazság megismerésére képes elméje és szabad akarata (52. §). Tehát a vallás metafizikailag valóság.

Ebből két jelentős *következmény* foly: 1. *Csak egy igaz vallás lehet*, abban az értelemben, hogy az egy igaz Istenről az azonos természetű szellemi lelkeknek csak egyféle lényegbevágó vallási ismerete és magatartása lehetséges. Ez természetesen nem zárja ki, hogy a belső vallási magatartásnak külső megnyilvánulása, az istentisztelet különféle formákat ne ölthessen (ami pl. az áldozatok sokféleségét eredményezheti); még kevésbé zárja ki azt a sokféleséget, melyet a «kevesebb» és «több» teremt. Nevezetesen nemcsak az lehetséges, hogy a magárahagyott emberek körében a vallásilag tehetségesebbek, egyének és népek többet

ismernek föl és valósítanak meg egy igaz vallás elemeiből, hanem még inkább lehetséges, hogy Isten maga ad tanításokat és indításokat, minőkre a magára álló ember nem jöhet rá («kinyilatkoztatás»; lásd 3. kk. §); és ha Isten ezt megteszi, teljességgel az ő szuverén akaratán fordul, mit és mennyit akar közölni a természetfölötti vallási igazságokból és erőkből.

2. *A vallás kötelező.* Ha van Isten, aki a mindenségnek és az embernek teremtője és föltétlen ura, és ha az emberben van szellem, vagyis képesség ennek a tényállásnak fölismerésére, akkor elutasíthatatlan kötelessége, hogy ezt a tényállást el is ismerje és ehhez igazítsa egész magatartását és életberendezését. Ámde ez a vallásosság: az alapvető nagy Valóságnak megfelelő lelki magatartás. Aki tehát tusakodik az ellen, hogy vallásos magatartással helyezkedjék el az életben és a világban, ellentétbe jut az objektív nagy valósággal és a maga lényével. S ennek következménye: tehetetlenség a létproblémákkal szemben és meg hasonlottság önmagával szemben.¹

2. *A vallás pszichológiai valósága (eredete).*

Mikor kérdésbe van téve a vallás eredete, gondosan különbséget kell tenni a *quaestio iuris* és a *quaestio facti* között. Vagyis két külön kérdés az, mi történt volna és történhetett volna, ha pusztán az eszméket és elveket nézzük, és mi történt tényleg.² Az egyik kérdés ugyanis az: *Tényleg hogyan jött létre a vallás az emberek között.* Erre nézve majd tüzetesen igazoljuk, hogy az emberiség a vallást tényleg felülről, isteni kinyilatkoztatás útján kapta. Ma is az ember, ki a közösségbe születik bele, onnan veszi vallását, miként nyelvét; tehát természetszerűen a szülők, elődök, az egyházi közösség vallását veszi át. Megint más kérdés: *Hogyan keletkezett volna a vallás, ha nincs kinyilatkoztatás;* vagyis mik a vallás gyökerei az emberi természetben? Ez a kérdés, a *quaestio iuris* v. *specificationis* csak azt keresi ugyan, mi történt volna, ha kinyilatkoztatás nincsen, tehát nem történelmi talajon mozog; de még sincs hiába fölvetve, sőt *alapvető jelentőségű.* Megoldása ugyanis egyrészt kimutatja, hogy a vallásosság gyökerei az emberi természetben vannak, tehát a kinyilatkoztatás nem légtüres térbe épít, hanem folytatja és betetőzi, amit a természet megkezd. Azután pedig megmutatja, hogyan nem keletkezhetett a vallás, és ezzel gyökeresen visszautasítja az evolucionizmusnak a vallás eredetére vonatkozólag fölállított hamis és veszedelmes elméleteit. Végül pedig bevilágít abba a nagyjelentőségű kérdésbe, hogyan lett az eredetileg egy igaz vallásból az a sokféle vallás, melyeket a vallástörténet elénk tár.

Tétel. A vallás eredete és gyökere az ember eszes (szellemi) természetében van.

Igazolás. A szellemi valónak ugyanis alapigénye és iránya: érteni önmagát és a világot. *Az értésnek ez az igénye* következetesen arra vezeti az embert, hogy a világnak és önmagának teljes és végső értelmét a világon és az emberen túl, Istenben találja meg (27. 31. §). A szellemi valónak másik alapigénye és területe a boldogulás, tökéletesedés. S ez az igény következetesen arra viszi, hogy *a boldogulás és tökéletesedés* eszményeit, megvalósításuk eszközeit és erejét megint nem a tehetetlen emberben és a tökéletlen világban találja meg, hanem Istenben (34. §). A vallás forrása tehát a teljes értést vagyis az igazságot kereső értelemben és a boldogulást, tökéletesedést vagyis a legfőbb jót kereső akaratban és lelkiismeretben fakad.

Ezt a ténytet, melyet a bölcelet tüzetesen tárgyal, igazolja a *vallástörténet* is. Ott a sok tapogatózás, tévelygés felhőiből is kibontakozik Istennek, a teljes Világosságnak és tökéletes

¹ Thom 2II 81; *August.* Mor. Eccl. 30.

² Ezt a rendkívül jelentős és a teológiában gyakori különböztetést, melyet az élet és a világi tudomány is ismer (elvben – tényleg) a *skolasztika* a következő *fogalom párokkal* fejezi ki: in idea et in concreto, ordo naturae et status, ordo specificationis et exercitii.

Jóságnak képe, amint azt vallástörténeti nevei is mutatják: Úr, Ég (Shang-ti), Világosság (Dyaus pater, Zeus, Jupiter, Ahura), Fölséges (Assur), Erős (El), Törvény (Tao), Maga-ság (Atman). Egyetemes az a meggyőződés, hogy a földi lét rejtélyének és az emberiét kérdésének elméleti és gyakorlati megoldása, a tökéletesedés és boldogulás csakis a világosságnak és teljességnek ama felsőbb világából jöhet, melynek neve Isten, és csak vallási úton valósítható meg.

Ezt a pozitív meg gondolást, melynek egyes tételezéseit a következő tárgyalások részletezik, kerülő úton (indirecte) fényesen igazolja az a tény, hogy a vallás eredetének minden más magyarázata téves. Ezeknek a *téves evolucionista valláseméleteknek* alaptípusai, melyekre valamennyi visszavezethető, a következők:

1. *Az ősemberi tudatlanság mint a vallás forrása.* – Mikor a fölvilágosodás hatása alatt az európai ember előtt először fölmerült a vallás evolucionista illetőleg *racionalista levezetésének* gondolata, ilyenformán okoskodtak: A primitív emberben is jelentkezik az az igény, hogy okát adja az élet és a természet jelenségeinek, különösen a félelmes, rendkívüli, borzongató jelenségeknek. Naiv tudatlanságában azonban azt, ami merő természeti oklángolat eredménye, isteni tevékenységnek vagy titokzatos lelkierőknek tulajdonítja, és így fétisizmust vagy animizmust alkot; vagy pedig szabadjára engedi képzeletét és a rideg valóságnak hegyibe festett eget emel.

A **fétisizmus** *de Brosses* (1760) szerint az ősvallás, minden vallásnak anyja. Csatlakozott ehhez a nézethez földije, a híres Comte (1830), majd az angol Lubbock (1870). Ez a fölfogás *téves*; a vallástudósok ma általában el is hagyták. T. i.

a) A *fétis* mint láttuk (10. lap), többnyire föltűnő természeti dolog, mint pl. sajtáságos kagylók, színes kövek, csontok, fadarabok, nem egyszer emberkézzel is kidolgozva, melyet tisztelői úgy fognak föl, mint démoni erőnek vagy a mana-nak hordozóját, lakását, megtestesülését, jelképét; birtokosa varázshatásokra használhatja, és mindenestre babonás vallási tiszteletben részesíti. Fétist tehát csak az tisztelhet, aki tudja, hogy vannak emberfölötti, isteni jellegű hatalmak, melyeknek a fétis megtestesítője vagy eszköze vagy hordozója. A fétisizmus tehát *nem szüli a vallást, hanem azt már föltételezi.* Ezt a meg gondolást megerősíti az a vallástörténeti tény, hogy nincs vallás, a négerék és ausztráliaiak vallását, a fétisizmus igazi hazáját sem véve ki, mely fétisizmusban merülne ki. Sőt mi több: a fétisizmus sehol nem alkotja a vallás centrumát, hanem mindenütt periferiás megnyilatkozása vagy kialakítása más központi eszméknek.

b) A fétisizmus mindenütt nagyarányú varázslással jár együtt. Ámde a *varázslás*, az a hiedelem, hogy talizmánokkal, amulettekkel, jelentéktelen cifraságokkal lehet befolyásolni világfölötti erőket, az élet és a természet nagy folyását, nem lehet elsődleges, primér és primitív jelenség; amint a pigmeusoknál nem is találni. Ez a hiedelem és praktika csak akkor jöhet létre, mikor már a társadalmi tagoltság és különbözőség, az uralkodó osztály és az uralkodó személyek kénye a hosszú törzs-obszervanciákban elernyed és önállótlanná lett emberekben föltáplálhatja azt a hiedelmet, hogy az önkényesség egyetemes valami, és miként a szokásokba és szertartásosságba rögzített társadalomban sokszor nevetséges csekélységek, cifraságok, sallangok és obszervanciák vezetnek eredményre, úgy a nagy természetben és a komoly életjelenségekben is lehet ilyen obszervanciák és nonsense-ek útján befolyásolni az eseményeket. Vagyis *a fétisizmus a vallás fejlődésének nem az elején áll, hanem erősen a folytatásában jelentkezik*, mikor már bizonyos kulturai *elfajulás* elrontotta és elaltatta az eredeti egészséges gondolkodást és valóság-megítélést. Ezt a vallástörténetileg is igazolható megállapítást megerősíti az a megfigyelés, hogy a vallási élet elfajulásában mindannyiszor megjelenik a fétisizmus is; ma is tornászok, autósok stb. babonás hittel hordozzák az amuletteket, maszkottokat, szerencseegereket stb.

Az **animizmus** szerzője E. B. Taylor (Primitive Culture 1872). Szerinte a primitív ember fönnakadt a kevésbé megszokott, *rendkívüli*, megütközést kiváltó emberi életjelenségeken,

minő az élő ember testmelege, lélegzése, a betegnek tehetetlensége, a halottnak merevsége és hidegsége, továbbá alvás, álomképek, extázis, örület, örvöngés, mámor, meghalás, a halottnak megjelenése a visszamaradt élők emlékében, álmaiban stb. Ezeket ő csak úgy tudta értelmezni, hogy itt árnyékszerű, de élő lények titokzatos módon jönnek-mennek és úzik kifürkészhetetlen és kiszámíthatatlan játékaikat, míg a test alszik vagy épenséggel meghalt. Nevezetesen *a halottak hazajáró lelke* az, aminek kiszámíthatatlan megjelenéseitől és beavatkozásaitól félni kell. Ezért szükségesnek mutatkozott gondoskodni arról, hogy azoknak a hazajáró lelkeknek káros hatásait távoltartsák, sőt megfelelő magatartással kedvezően hangolják őket. A halottaknak, az ősöknek, majd a hősöknek ez a tisztelete az első vallás. Hovatovább aztán az emberihez hasonló lelket kezdtek tulajdonítani mindennek, amiben életet, tevékenységet, hatékonyságot láttak vagy sejtettek, és a holtak lelkének módjára kezdték tisztelni ezeket a «*természet-lelkeket*». Így keletkezett lassanként a *politeizmus*, még pedig az árijáknál és semitáknál, kik a lelket a testtől nem tartják annyira különböző valaminek, az emberszabású politeizmus, a mongol népeknél pedig, kik a lelket egész másvalaminek nézték mint a testet, démoni jellegű sámánizmus alakjában. A monarchiás politeizmus aztán idővel szülte a monoteizmust. Ez az elmélet, mely egy emberöltőn keresztül uralkodó volt a valláshistorikusok között, a tüzetesebb valláselemzés színe előtt *tévesnek*, bizonyul. Mert

a) A holtak és ősök lelkét nem tudja vallási tiszteletben részesíteni, aki nincs arról meggyőződve, hogy vannak. Tehát az animista *halottkultusz nem lehet az első lépés* a vallás útján; azt szükségképen megelőzi a lélek önálló létezésének és a halálon túli fönnállásának meggyőződése. Ez a meggyőződés viszont annyira egyetemes, állandó és erős, hogy az elégséges okság elve alapján lehetetlen a forrását vastag tudatlanságban, rendkívüli vagy épenséggel beteges jelenségek megkísérlett naív magyarázatában találni. Ahhoz kell valami naívság, hogy valaki föltegye a primitív emberről, hogy az nem látta meg a gyökeres különbséget élő és nem élő ember, ember és nem-ember között. Ha tehát úgy találta, hogy ami az emberben él és cselekszik, küzd és remél, retteg és ujjong, az más valami, mint a környező természet, elevenebb és erősebb mint a halál, csak arról tesz bizonyosságot, hogy épen a kezdeteket jellemző drasztikus közvetlenséggel és elevenességgel ismerte föl a valóságot.

b) A lélek valóságának, méltóságának és erejének fölismerése voltaképpen nem is más, mint a legközvetlenebb valóságnak, a tudatvilág valóságának összefoglalása és erőteljes kifejezése. Viszont az Istenség fölismerése nem történhetik meg ilyen közvetlenséggel; hanem ahhoz szükséges a közvetlen adottságokból kiinduló következtetés is. *Más az isteneszme pszichologiai forrása mint a lélekeszméé.* Ezt a pszichologiai tényállást megerősítik a vallástörténeti tények is. Minden vallás különbséget tesz ugyanis holtak lelke és Istenség között; és egy sincs, mely merő lélektiszteletben merülne ki. Azonkívül a vallások nem merülnek ki az élet és a természet jelenségeinek okadó és okkereső szemléletében, hanem ugyanolyan energiáival akarnak boldogulást, tökéletesedést, harmóniát. *A vallásnak* ezt az *etikai mozzanatát* egyáltalán nem tudja megmagyarázni sem az animizmus sem a fétizmus, hisz mindkettő kizárólag okadó irány.

c) Az a lélekeszme, mellyel minden régi vallásban találkozunk, a maga erőteljes valóságosságával, színességével, szimbolumos konkrétségével mindenestre alkalmas arra, hogy befolyásolja az isteneszmet is, különösen mikor a vallási hanyatlás korában az isteneszme halványul és elveszti eredeti határozottságát és külön jellegét. Ezért látjuk hanyatló kultúrvallásokban is fölújulni az ősök, a hősök és császárok tiszteletét, így pl. a rómaiaknál a kereszténység megjelenése korában. A vallástörténet tanúsága szerint az isteneszme eredeti tisztaságának és épségének elhalványulása után elkövetkezik az emberszabású olimpusi istenek kora. Így az animizmus nem a vallás, hanem *a vallások eredetének egyik kulcsa*.

A **képzelet** mint a vallás szülője. Ez a ma is elterjedt felfogás, melynek ismertebb képviselői Schelling és Schopenhauer, többnyire így okoskodik: Az embernek veleszületett igénye számot adni magának a lét értelméről. A primitív ember tanulatlan, és esetlen az értelem- és okkeresésben; naiv megfigyeléseit és elgondolásait képekbe, jelképekbe (szimbolumokba), mesébe, mítoszba öltözteti. Így lesz *a vallás a primitív ember metafizikája*. Sőt a mai ember is a kegyetlen valóságok vigasztalan világából szívesen menekül az álmok szebb világába, ahol a megoldatlan létkérdésekre legalább szép, ha nem is igaz feleletet kap, és ahol a kíméletlen létharc kegyetlensége nyugtató harmóniába oldódik. *Álomvilág a vallás világa*, de egészséges álom, és mindenesetre szükséges álom; nélküle nem lehetne elviselni a létet.

Méltatás. a) Hogy a vallás alapelemei: Isten, szellemi lélek és annak Istenhez való igazodása nem képzelet szüleménye, hanem szigorúan igazolható igazságra vezető megismerés tárgya, a maga helyén tüzetesen megmutatjuk (lásd fönt 1. szám). S ha ez nem volna így, ha a vallás világa nem volna való világ, nem is volna képes teljesíteni a vigasztalás és nyugtatás föladatát. *Az álmok szétfoszlanak*, és józan ember nem alapíthatja életét délibábokra. *b)* Pszichológiailag *a képzelet eszméknek és igazságoknak nem lelője, hanem csak beöltöztetője*. Ezért a képzelmek pszichológiailag semmiféle téren nem elsődlegesek, hanem mindig már föltételeznek eszméket, melyeket aztán szimbolumba, mítoszba öltöztetnek. A vallástörténet tanúsága szerint csakugyan minél közelebb érünk (visszafelé haladva) az eredethez, annál kevesebb a mítosz és teogonia; sőt a szimbolum is gyérbb. Ez az utóbbi természetesen soha és sehol nem hiányzik, nem hiányozhat; mert az ember természetével jár, hogy amit szelleme alkotott, akár eszmék akár eszmények és normák formájában, azt lehetőleg érzékeltetni is akarja.

2. A **félelem**, mint a vallás forrása. – A primitív ember félelemmel és rettegéssel állott szemben a természet mérhetetlen erőivel és jelenségeivel, az élet kiszámíthatatlan eshetőségeivel, hatalmas és szeszélyes kényurakkal, holtak hazajáró lelkeivel; s szent borzongással ezekben egyrészt ember- és természetfölötti lényeket látott és tisztelt rettegve, másfelől szorultságában és tehetetlenségében hozzájuk hasonlóan hatalmas, de az ember iránt barátságosabb világfölötti lényekhez menekült. – Így gondolja ezt már a régi filozófus költő: «Primus in orbe deos fecit timor, ardua caelo fulmina dum caderent».¹ S már előbb, K. e. 300 k. a görög Euhemerus azt tanította, hogy az első istenek istenített félelmes hősök és ösök voltak. Ugyanígy vélekedett *Hume* és a modern evolucionisták, főként *Spencer*.

Méltatás. a) Van *nemes*, tiszteletreméltó *félelem*, az érzékeny lelkiismeret megrezzenése, az Isten szent fölségén költ félelem. Ez nem más, mint az ember szellemi természetének megfelelő érzelmi reagálás a megismert és kellően értékelt valósággal szemben. Ez a félelem a megismerő és akaró képességgel együtt igenis szerepel a vallás forrásai között: «Az Úr félelme a bölcsesség kezdete».² *b)* A kevésbé nemes, az *önző és gyáva félelem* lehet a vallásos magatartás kiváltó oka: Qui nescit orare, pergit ad mare; aki veszedelembe került, fohászokodik. De *nem lehet a vallás szülő anyja*. *α)* Hisz ez a félelem nem primér lelki magatartás, hanem mindig már valamitől való félelem; tehát vallási jellegű szent borzadás csak akkor jöhet létre, ha az ember egyebünnen már tud róla, hogy vannak világ- és emberfölötti hatalmak, melyektől van oka félni. *β)* Az emberrel szemben álló hatalmasabb tényezőktől, a természettől, életsorstól, önkényuraktól, halottaktól való félelem maga még nem vallás; hiányzik belőle a vallás főjellemzéke: az Istenségnek legalább valamilyen föl- és elismerése, vagyis egy többlet, melyet nem adhat meg az a félelem; hisz nincs meg benne ez a plusz. Félni félnék az állatok is, és még sincsen vallásuk. *γ)* Ha a primitív világszemlélettel

¹ *Lucretius* Rer. Nat. 6, 50: Először a félelem alkotott isteneket a földön, amikor t. i. kegyetlen villámok hullottak az égből.

² Sir 1,16.

velejár a félelem, és ha a természet és élet hatalmainak félreismerése szülte a vallást, akkor *a helyes ismerettel* (pl. az égzengés fizikai okának fölismerésével) *a vallásnak meg kellene szünnie*. Ennek azonban ellene mondanak a történeti tények, nevezetesen az a kétségbevonhatatlan tény, hogy a természetismeret hőskorában, a 19. században is a legkiválóbb természettudósok kifejezetten vallásos emberek voltak. *c)* A félelem, abban az értelemben, mint az evolúciós vallástudomány veszi, nem a vallásnak forrása, hanem *a vallási elfajulásnak egyik oka*. A primitív ember Istent általában jószágos atyának, világosságnak tiszteli. Csak idő folytán jelennek meg a démoni elemek, akkor, amikor Istennek eredeti atyai eszméje elhomályosult, amikor társadalmi és történelmi önkénnytől agyonrettent emberek kezdték elveszteni bizalmukat és önbizalmukat s ijesztett vadakként kezdtek minden zugban ellenséget sejteni.

3. Az **önzés** és vágy mint a vallás szülője. – Ez az elmélet úgy gondolja, hogy a vallás nem más, mint az ember *kielégületlen vágyainak vetülete*, annak a szomorú pszichológiának törvénye szerint: éhes disznó makkal álmodik. Amire az ember kielégíthetetlen mohó önzésében sóváran vágyódik, de amit tehetetlenségében a tulajdon erejéből elérni nem tud, azt isteneitől várja; s ezért minden istentisztelet arra irányul, hogy az Istenség segítségét biztosítsa önző céljai számára. Áldozat-bemutatás és jámborság egyszerűen a «kéz kezét mos», a «do ut des» alapján áll. S minthogy telhetetlenségében a jelen élettől nem kapja meg még a legszerencsésebb sem, amit kívánt, *más világtól és más hatalmaktól várja*; a fékezetlen képzelet egy mennyország ezer örömeivel és kéjével kárpótolja azért, amit ez az élet megtagadott tőle. Ezért a vallás elsősorban a kitagadottaknak, a nyomorultaknak vigasztalódása. Akiknek nem jutott hely vagy nem jó hely az élet terített asztalán, reményeikkel másvilágba menekülnek, ahol dús kárpótlás vár rájuk, viszont az itteni jóllakott részvétlenek megfelelően bünhődnek majd. Okos uralkodók és uralkodó osztályok nem is késtek kiaknázni ezt a lelkiületet az elnyomott és kiuzsorázott társadalmi osztályok fékentartására. Sőt nem egyszer azzal az állítással találkozunk, hogy egyenest ezek (uralkodók és papok) találták ki a vallást a szolgálóosztályok számára. Így beszéltek már a szofisták;¹ így Kant és Nietzsche; így főként napjainkban a szocialisták és bolsevisták.

Méltatás. Tegyük különbséget vágy és vágy között. *a)* A magasabb, *nemesebb vágy* nem más, mint a tökéletesség áhítása. Ez az emberi természetnek legmélyében gyökerező szellemiségnek adekvát megnyilvánulása, és ezért mint láttuk, csakugyan a vallásnak egyik főforrása. Ez ugyanis következetesen Istenhez vezet, minden tökéletesség valósult eszményéhez és forrásához (34. §). Ennek az Istennek tisztelete teljes ellentéte az önzésnek; hiszen csak az önös kívánságok, hajlamok és érdekek legenergikusabb leküzdése útján valósítható meg. Nem szabad azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy éppen ez az Isten nemcsak jutalmaz, hanem büntet is; tehát nem egyszerűen csak vágyak kielégítője. *b)* Az *alsóbb*, sokszor tisztulatlan, sokszor egyenest állati *vágyak* nagyon alkalmasak arra, hogy *a vallási életet lefokozzák*, sőt lerontsák, amennyiben arra csábítják az embert, hogy Istent egészen alacsony emberi indulatok hordozójának gondolja és a másvilágot mindenestül a jelenvilág mintájára fogja föl, mint pl. a mohamedánok az ő mennyországukat és annak örömeit. De nem alkalmas arra, hogy megszüljön magától a vallást. Hiszen az efféle vágyak csak akkor irányulhatnak vallási valóságokra, és igyekezhetnek azokat szegődtetni, ha már van róluk tudomásuk; ignoti nulla cupido; was ich nicht weiß, macht mich nicht heiß. Ezt a kettős pszichológiai megfontolást megerősíti *c)* a *vallástörténet*. Az önzés, eudémonizmus, partikularizmus, vagyis a vallás nagy valóságainak alacsonyjellegű boldogulás, szerencsehajhászás, külön érdekek céljára való lefoglalása annál nagyobb teret hódít a vallásokban, minél előbbre halad az anyagi kultúra. De még akkor sem kizárólagos. Egész

¹ Platon Polit. X 889; Cicero Nat. deor. I 42.

vallási rendszerek mint pl. a buddhizmus a világi javak teljes megtagadásán alapulnak; a súlyos önkínzások, öncsonkítások, emberáldozatok, Shivának és Molochnak kegyetlen, vérpárás kultusza semmikép sem az önzés és eudémonizmus szülötte.

4. A **sensus numinis**, az *Istenség «megérzése»* mint a vallás forrása. – Schleiermacher († 1834) óta a protestánsok (főként Ritschl és iskolája, legújabban nagy hatással R. Otto), modernisták,¹ M. Scheler, azt mondják: A vallás forrását nem szabad sem az ősi tudatlanságban vagy gyámoltalanságban, sem az önzésben keresni; általában nem szabad azt gondolni, amit az evolucionizmus el akar hitetni, hogy a vallás primitív jelenség, mely a tudomány és általában a kultúra haladtával eo ipso megszűnik. Ellenkezőleg; a vallásban az ember a legmélyebb és legértékesebb mivoltát valósítja meg és éli ki; általa a legmagasabb értékek világával lép érintkezésbe; de *nem észszerű következtetés és fogalmi ismerés útján*, amely amúgy is az Istenséget, ezt az «egészen Más valamit» legfőljebb skematizálja és lefokozza; hanem külön lelki tehetséggel (Gemüt), *sajátos megérzéssel és megéléssel* közvetlenül ráeszmél a lelke előtt megjelenő egészen más, fölötte álló, teljes létű Istenségre; e Numen-nel szemben érzi a maga teljes függését (Kreaturgefühl) és semmiségét, és ennek alapján szent borzadással és egyben föllengő elragadtatással telik el. Amit így megél, fogalmakba tölteni nem tudja; a vallási élményre legfőljebb jelképekben és ideogramokban tud reámutatni. A vallási élménynek és a vallásosságnak tárgya, az Istenség, a *Numinosum*, *sajátos külön világ*, «sui generis» valami, amit sem az észből sem a tapasztalati világhoz tapadó érzékekből levezetni nem lehet; s ép ezért a tudással, erkölccsel, művészettel egyenlő értékű, sőt fölöttük álló területet nyit meg az ember előtt, melynek sem a tudomány haladása, sem a kultúrának bárminő változata nem tud ártani; hisz ezek egyikére sem támaszkodik, hanem mindenestül a maga lábán áll, önálló forrásból fakad és táplálkozik: külön érzékből, a sensus Numinis-ből.

Méltatás. a) Az érzelem pszichológiailag nem elsődleges tudatélmény és állapot. Az érzés ugyanis szemben az eszméléssel nem valaminek a megragadása a tudat által, hanem a tudatban jelentkező tárgyra következő alanyi visszahatás, tetszés vagy nemtetszés alakjában; meghatódottság, megilletődés az, mely mindig föltételez valamit, ami megérintett, ami «illet», ihlet, ami megindít, ami tetszést vagy utálkozást vált ki. Ezért az érzelempártiak, a patétikusok csak úgy tudnak elméletüknek némileg elfogadható pszichológiai alapot adni, ha az érzelmet a tudás egy fajának minősítik.² Tehát az «egészen Más»-sal szemben való megalázódás, függés, szent megborzadás csak akkor tud létrejönni, ha a Numinosum-ról már van valamilyen eszménk.

b) Ez az elmélet az Istenséget és a vele összefüggő nagy érdekeket, minők gondviselés, föltétlen igazságszolgáltatás, vallási elkötelezettség, bűn, megváltás, elsősorban *nem igazságoknak tekinti*; hiszen azt vallja, hogy nem az ész vezet el hozzájuk; sőt az ész fogalmazásai és következtetései fölhigítják és meghamisítják tartalmukat. Azokat csak eszményeknek és értékeknek minősíti, melyekről nem az ész kezeskedik, hanem a megélés és az a meglátás, hogy nélkülök lehetetlen emberhez méltó életet élni. Ám amit nem lehet ésszel igazolni (vagy közvetlenül, vagy legalább közvetve, mint pl. a hitet lásd 6. § 1; 18. §), az lehet téves is; következésképp nem lehet elég szilárd alap arra, hogy az ember reáépítse létét és reátegye életét. Ezért az érzelem-vallás hívei tévednek, mikor azt gondolják, hogy a vallást a legszilárdabb alapra helyezték: mikor az érzelemben gyökereztették, egyszerismindenkorra kivonták a tudomány támadásai alól. Ellenkezőleg; ami merőben alanyi jellegű, mint minden érzelem és érzelmi állapot, az többé-kevésbé alanyi hangolhatóság és fogékonyság meg igény tárgya marad, tehát kénytelen engedni új hangulatoknak, igényeknek, más alanyi fogékonyságoknak és fölkészültségeknek, főként pedig a logikailag igazolt ellenkező

¹ Denz 2074.

² Igy pl. igen tanulságosan R. Otto *Das Gefühl des Überweltlichen* 1932 p. 327–33.

belátásoknak. Ha a vallás alapjait nem lehet ésszel igazolni, a *vallás az alanyi ízlés és önkény hullámzásának lesz védtelen zsákmánya*. Ezért a vallástörténet tanúsága szerint minden intenzív vallás igazságokként kezelte a fő tanításait; sőt igyekezett azokat felsőbb kinyilatkoztatásból származtatni, csakhogy kivegye az egyéni önkény és a hangulat megszeszély kezéből.

c) Az érzelmvallás híveinek azonban *igaza van* abban, hogy α) a vallás az ember legemberibb szellemi igényeinek és rátermettségének természetszerű kielégítése és megkoronázása; ezért elemi késztetéssel és sürgetéssel reáirányul nemcsak az elme, hanem *az egész ember*: akarat és szív, vágy és érzelem, sőt indulat is Isten felé ragad; még pedig burkolt és *lerövidített gondolatmenetekkel* is, melyek sokszor a közvetlen megfogás, illetés benyomást keltik; annál inkább, mert hatalmas érzéshullámokat indítanak el. Hisz az ember döntő érdekei törnek itt rá az ámuló lélekre; az érzelmi mozzanatoknak ez az intenzitása azután pszichikai törvényszerűséggel háttérbe szorítja, bár el nem fojtja, az észműveleteket. Így támadhat az a hiedelem és látszat, hogy Istenhez az «*érzelem*» vezetett el, hogy Istent nem kikövetkeztettük, hanem «*megéreztek*». β) Abban is igazuk van az érzelemelveknek, hogy a vallási magatartás korántsem merül ki vallási elgondolásokban, vagy épenséggel tudományos fogalmazásokban, hanem megragadja az egész embert, és az beléáll teljes elméjével, egész szívével és minden erejével. S ami jelentősebb: Istent és a vallási élményt, ha az igazán megfelel tárgyának és jelentőségének, sohasem lehet teljesen befogni kategóriákba és lemérni logikai fogalmakkal; Isten fölfoghatatlan és kimondhatatlan (28. § 2).

3. A vallás egyetemessége.

Mínt hogy a vallás az embernek legmélyebb mivoltában gyökerezik, elválhatatlan az embertől; elkíséri mindenüvé, és ott van mindenben, ahol megjelenik az ember. Ott van mindenütt, ahol emberek vannak: *általános* (a térben); mindenkor van, amióta emberek vannak: *állandó* (az időben); és mindenben ott van, ahol van emberi élet és tevékenység: hatékony (a belsőségben; *intenzív*).

1. A vallás *általánossága*. Plutarchos azt mondja: «Még senki sem akadt olyan népre, mely Istenség nélkül élt». Azóta mérhetetlenül kitágult a vallástudomány látóhatára, és ma már nincs nép a földön, melynek vallási élete is komoly vizsgálat tárgya ne lett volna. S Plutarchos megállapítását nem kellett kiigazítani. Nem volt és *nincsen nép, melynek ne volna vallása*. Ebből is következik a vallás metafizikai valósága: «Amire nézve közmegegyezés van a természet alapján, annak igaznak kell lenni».¹

Ennek a történeti ténynek *nem mond ellen*, hogy *a) utazók* és hittérítők nem egyszer *vallás nélküli vad népekről beszélnek*. A mai gondosabb és rendszeresebb etnológiai kutatás ugyanis megállapította, hogy azok az utazók fölületes benyomások alapján ítélték; nevezetesen nem vetettek számot azzal, mennyire tartózkodók a primitívek (az egyszerű ember és a gyerek ma is) idegenekkel szemben. A hittérítők ezenkívül akárhányszor azt a keveset, amit megtudtak ama törzsek vallási életéből, hozzámérték a kereszténységhez, és vele szemben nem találták méltónak a vallás nevére.

b) A buddhizmus (már t. i. az eredeti Buddha-féle, a hināyāna) egyáltalán nem törődik az Istenséggel; tehát a buddhisták vagy vallástalanok, vagy azt kell mondani, hogy lehetséges vallás Isten nélkül is. – *Felelet. a)* Az eredeti buddhizmus, *magának Buddhának buddhizmus nem is akart vallás lenni*; egyszerűen adottnak vette az indus népvallást és abba helyezkedett bele; hanem aszkétikai iránynak és iskolának indult. Amikor aztán az egész életet átfogó és egyetemes jellegű életeszmeny lett belőle, még magánál Gautamánál vallási jelleget is öltött. Ezt mutatja azzal, hogy a *nirvánát* ismeri el abszolút jónak; az pedig világ- és időfölötti

¹ Cicero Nat. deor. I 17: De quo enim omnium natura consentit, id verum esse necesse est; cf. Thom Gent. II 34.

valami, tehát Numinosum. Továbbá abszolút különbséget tételez erkölcsi jó és rossz között; tehát burkoltan vallja az erkölcsi rend abszolút jellegét és eredetét. *β*) Jellemző, hogy mikor a buddhizmusból *világvallás* lett, mint mahāyāna kifejezetten is fölvette az indus panteónt, sőt magát Buddhát is istenítette.

c) A fölvilágosodás kora óta az ú. n. intelligencia körében mindig sokan voltak *istentagadók*; a *beszbozsnikban*, az orosz bolsevista istentagadók mozgalmában népmilliók kifejezetten is vallástalanok lettek. – *Felelet. α*) Az ateizmus is *vallás*, de *negatív előjellel*. T. i. hamis isteneket imád: vagy a tudományt, vagy általában a kultúrát, vagy az emberi nemet és annak haladását, vagy mint a bolsevisták a gazdasági jólétet és annak vélt megteremtőjét, a technikai kultúrát és szimbolumát, a gépet (*machinolatria*); ezeknek a hamis isteneknek olyan hittel, odaadással és áldozatossággal hódolnak, melynek már pszichológiai ereje elárulja vallási jellegét. *β*) A vallás általánossága magában tekintve *csíraszerű*, virtuális; azaz benne rejlik az ember eszes természetében és arra van hivatva, hogy kifejlődjék. Ennek a kifejlődésnek, a *tényleges vallási általánosságnak* azonban *feltételei vannak*, amelyek nem mindig teljesednek, vagy nem mindenütt egyformán kedvezők. De a tényleges vallási általánosság ilyen hiányossága nem változtat a csíraszerű általánosságon, épúgy mint az ember «eszes» teremtmény marad, jóllehet nem minden ember használja mindig tényleg az eszét, sőt némelyik kedvezőtlen körülmények miatt soha sem jut el eszének használatára (született hülyék). *γ*) Az ateizmus érzelmi mozzanatok, akarás, agitálás, divat műve; és ezért sohasem tud tényleg általánossá válni még egy nép vagy társadalmi osztály körében sem; ahol meg is vetette a lábát, előbb-utóbb összeomlik (lásd 24. § 2).

2. A vallás *állandósága és jövője*. A történelem tanúsága szerint a vallás *egyidős az emberiséggel*, és jóllehet korok és népek szerint a vallási élet intenzitása tekintetében bizonyos hullámváltozások mutatkoznak, vallástalan korokról épúgy nem lehet beszélni, mint vallástalan népekről. (Lásd Isten a történelemben 8. ért.)

Mindazáltal az *evolucionisták*, főként a marxisták és még inkább a bolsevista szocialisták azt gondolják és remélik, hogy amint a természet folyásának igazi okait és értelmét nem ismerő tudatlanság, babonás félelem és primitív gyámoltalanság, a jelenvilág mostoha javaiban kielégülést nem találó önzés szülte a vallást, ugyanígy a művelődéssel, a természet és élet igaz ismeretének elterjedésével, főként a gazdasági jólét teljes és egyetemes biztosításával (a szocialisták földi mennyországá) megszűnik a világfölötti hatalmak és a halál utáni élet és visszafizetés hite. *A vallásnak van múltja, de nincs jövője* (J. M. Guyau *L'avenir de l'irreligion* 1887).

Azonban *a*) A vallás, mint láttuk, magában *az ember természetében források*, nem pedig átmeneti vagy éppen beteges jelenségekben, melyeket a haladás megszüntet és meggyógyít s vele megszünteti a vallást. A vallás a földön majd csak az utolsó emberrel hal ki. *b*) A művelődés magában épúgy nem ingathatja meg a vallás létét, amint nem teszi tönkre a természetet. Hiszen művelődésre is ugyanaz a szellemi természet sarkallja az embert, mely a vallásosságnak is szülője. Ezért a *vallástörténet* folyamán a jólétnek és művelődésnek hatalmas nekilendülése és virágzása korában, mint pl. Indiában Ashōka király idejében, Aténben Perikles korában, Rómában Augustus idejében a vallásosságnak nem hanyatlását, hanem új nekivirulását észleljük. Azt az egyet meg kell engedni, hogy *az álműveltség*, nevezetesen az egyoldalú *jelenvilági* műveltség, amilyen a reneszánsz óta napjainkig bilincsbe veri az európai szellemet, alkalmas arra, hogy a vallást sorvassza és leszorítsa természetszerű vezérszerepéről. De ez a trónjáról letaszított király előbb-utóbb mindig visszatér új hatalommal és dicsőséggel, és számkivetésében is az otthagytak lelki nyomorúsága, kielégítetlensége, pót- és álvallásokon rágódó kapkodása által félreérthetetlenül tudtára adja alattvalóinak, hogy nem lehet büntetlenül fölségárulást követni el ellene.

3. A vallás *intenzitása*. Minthogy a vallás az emberi természetben gyökerezik, még pedig annak egységes és lényegadó valóságában, a szellemi lélekben, ezért a vallási élet, a

vallásosság, átjár minden igazi emberi életmegnyilvánulást, az emberi tevékenységeket, vonatkozásokat, műveket: *a) az értelem* számára a vallás az abszolút igazság, az *akarat* számára a legfőbb jó, a *szív* számára a teljes kielégülés és békesség; *b)* minden emberi közösségnek, a családnak, barátságnak, népnek, államnak, társas érintkezésnek, szerződésnek alapja és pecsétje; *c)* minden *műveltség*nek szülője és dajkája. A kultúrtörténetnek egyik legjelentősebb tanúsága, hogy a tudomány és minden művészet a vallás ölében született, a vallás sugalmazása alatt és a vallás szolgálatában nőtt nagyra.¹ A vallási eszmék és eszmények a történelem leghatalmasabb indítékai. Goethe szerint a történelem egyetlen igazi témája a vallásosság és vallástalanság állandó küzdelme.

Ebből következik, hogy a vallás nemcsak kötelező (1. szám), hanem *a legszükségesebb és legüdvösebb valóság* az ember és az emberiség számára. Vallás nélkül, sőt már a vallási életnek egészséges virágzása nélkül elernyednek a nemesebb emberi törekvések; megfelelő cél, tárgy és tartalom nélkül senyvednek képességei; gyökerükben elsorvadnak és elbetegesednek az alapvető emberi vonatkozások, nevezetesen a család, a társadalmi kötelezettség és felelősség, s meglazulnak a közösség kötelékei.

¹ Lásd O. Willmann Geschichte des Idealismus I (1894) 10–15. §.